

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 7 • sayı/issue 1 • (Haziran/June): 213-237

Ignaz Goldziher'in Hadislerin Kitâbetiyle İlgili İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on Ignaz Goldziher's Claims About the Composition of Ḥadīths

Ahmet Emin SEYHAN

Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
Assoc. Prof., Afyon Kocatepe University, Faculty of Theology, Department of Hadith
Afyonkarahisar/Türkiye

ahmeteminseyhan@gmail.com orcid.org/0000-0002-5740-487X

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 28.02.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 26.05.2024

Yayın Tarihi / Published: 15.06.2024

Atf: Seyhan, Ahmet Emin. "Ignaz Goldziher'in Hadislerin Kitâbetiyle İlgili İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (Haziran 2024), 213-237. <https://doi.org/10.52637/kiid.1444713>

Cite as: Seyhan, Ahmet Emin. "An Evaluation on Ignaz Goldziher's Claims About the Composition of Ḥadīths". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 7/1 (June 2023), 213-237. <https://doi.org/10.52637/kiid.1444713>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© Ahmet Emin SEYHAN | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Ignaz Goldziher'in Hadislerin Kitâbetiyle İlgili İddiaları Üzerine Bir Değerlendirme

Öz

Sözlü kültürlerin vazgeçilmez malzemesi hafızadır, ancak belleği takviye eden ve bilgileri unutulmaz kılanlar da yazılı kayıtlardır. Zira hafıza-i beşer nisyân ile mâluldür. Sahâbeden bazıları hadisleri Hz. Peygamber döneminde, bazıları da onun vefatından sonra kayıt altına almış, ezberle beraber yazıyı da kullanarak ondan dinledikleri ve gördüklerini kendi aralarında müzâkere etmek için yazmışlardır. Bazı sahâbiler, Kur'ân'ın ihmal edileceği gerekçesiyle hadis kitâbetine karşı çıkarken çoğunluk, Hz. Peygamber'in sözlerinin yazılmasıyla ilgili yasağın umumi olmadığını, hadislerin âyetlerle karıştırılması ihtimali nedeniyle alınmış "geçici bir yasak" olduğunu düşünmüş ve hadisleri yazmışlardır. Tabiîn döneminde de cüz ve sahîfelerde hadisleri kayıt altına alma çabaları devam etmiş, resmî tedvîn faaliyeti gerçekleştirilmiş, tedvînden sonra tasnif dönemine geçilmiş, temel hadis kaynakları telif edilmiş, böylece hadislerin güvenilir bir şekilde gelecek nesillere ulaştırılması sağlanmıştır. Hadisler, iddia edildiği gibi ilk bir asır boyunca sadece şifâhen rivayet edilmemiş, sözlü naklin yanında gittikçe artan oranda yazılı nakle de başvurulmuştur. Hz. Peygamber'in sözlerini Kur'ân-ı Kerîm gibi tedvîn ettirmediği ve bunun için de herhangi bir emir vermediği bilinmektedir. Ancak bu durum, Hz. Muhammed'in hiç hadis yazdığını veya sözlerinin yazılmasına müsaade etmediği manasına da gelmemektedir. Zira hadislerin yazımına izin veren sahîh ve zayıf rivayetler, Resûlullah'ın bir kısım sözlerini bizzat kendisinin yazdığını ve bazı sahâbilerin hadis yazma taleplerine olumlu cevap verdiğini göstermektedir. Hz. Peygamber, Kur'ân ile karıştırılmasını önleme ve bütün gayretlerin Kur'ân'a yönelmesini temin etme amacıyla ilk zamanlarda sözlerinin yazılmasını geçici bir tedbir olarak yasaklamışsa da bu sebepler ortadan kalkınca bazı sahâbîlere özel izin vermiştir. İslâm'a yönelik ve özellikle de hadis alanında yaptığı araştırmalarla tanınan Yahudi oryantalist Ignaz Goldziher (öl. 1921) ise Hz. Peygamber'den "sözlerinin yazılmaması yönünde nakledilen hadisleri" gerekçe göstererek hadislerin ilk dönemlerde yazılmadığını ve sadece şifâhen rivayet edildiğini savunmuştur. Bu makalenin yazılma nedeni Goldziher'in 1907 yılında yayınlanan "Kampfe um die Stellung des Hadit im Islam (İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler)" isimli makalesindeki hadislerin kitâbetine dair iddialarını değerlendirmektir. Araştırmalarımız neticesinde daha önce Goldziher'in söz konusu makalesinde ileri sürdüğü görüşleri müstakil olarak inceleyen başka bir çalışmanın bulunmadığı görülmüş, bu boşluğu doldurmak amacıyla makale yazılmıştır. Araştırma, Goldziher'in adı geçen çalışmasındaki iddialarını tahlil etmekle sınırlandırılmış, makalede veri toplama ve analiz yöntemi kullanılmıştır. Araştırmanın sonunda Goldziher'in hadis rivayet etmekten sakınan sahâbîler olmasına rağmen müsnedlerde sahâbeden nakledilen bol miktarda hadis bulunmasını çelişki gibi gösterip hadis koleksiyonlarına duyulan güveni sarsmaya çalıştığı kanaatine varılmıştır. Aynı şekilde Hz. Ömer'in (ö. 23/644) hadislere aykırı yaptığı işlerin bilinmesini istemediği için hadis rivayetine sıcak bakmadığı şeklindeki ithamının da ciddi delile dayanmayan, menfi algı oluşturma amaçlı subjektif analizler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Hz. Peygamber'e emniyet içinde ulaşabilen çok az rivayet bulunduğu şeklindeki iddiasının ise hadislerin güvenilirliğine gölge düşürmeyi amaçlayan indî ve keyfî yorumlar olduğu, Hz. Ömer'in Kur'ân'ı terk edecekleri endişesiyle hadislerin yazıldığı sahîfeleri yaktırmasından bahseden rivayeti de tezini destekleyecek şekilde tevîl ettiği tespit edilmiştir. Goldziher'in hadislerin şifâhen rivayetinde tereddüt gösterenlerin yazıyla kayıt altına alınmasına da olumlu bakmadıkları şeklindeki iddiasının ise tespitlerinden ziyade temennilerini yansıttığı, hadislerin yazılmasını yasaklayan rivayetlere müspet yaklaşırken yazılmasına izin verenlere karşı menfi bir tutum sergilediği görülmüştür. Bununla birlikte Goldziher'in Hz. Muhammed'e Kur'ân'dan ayrı vahiy verildiğini savunanlara tepki gösterenlerin bulunduğu, Kur'ân ile sünneti aynı değerde görüp sünnetin Kur'ân'ı nesh edebileceğini söyleyen ilahiyatçıları eleştirenlerin olduğu ve ikili vahiy görüşüne karşı çıkanların olduğu şeklindeki tespitlerinin ise kısmen haklılık payı taşıdığı neticesine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Ignaz Goldziher, Kitâbet, Tedvîn, Tasnif, Oryantalizm.

An Evaluation on Ignaz Goldziher's Claims About the Composition of Ḥadīths

Abstract

The essential material of oral cultures is memory; however, written records consolidate memory and make information unforgettable. Because the memory of human beings is subject to forgetfulness. Some of the companions recorded ḥadīths during the period of the Prophet Muhammad, and some others recorded them after his death. They used writing as well as memorization to discuss among themselves what they had heard and seen from him. While some of the companions opposed the writing of ḥadīth on the grounds that the Qur'an would be neglected, the majority thought that the prohibition on writing down the Prophet's sayings was not general, but a temporary prohibition due to the possibility of mixing ḥadīths with verses, and they wrote down the ḥadīths. The efforts for recording ḥadīths in parts and pages also continued during the period of successors; a collection activity was carried out with the support of the state; the tasnif period started after the tadvin; main ḥadīth sources were copyrighted; and thus, it was ensured that ḥadīths were reliably transmitted to future generations. Ḥadīths, as claimed, were not narrated only verbally during the first century, but written narration was also increasingly applied along with oral narration. It is known that the Prophet Muhammad did not get his words collected as the Qur'an and did not give any instructions for this. However, this does not mean that the Prophet Muhammad never dictated ḥadīth or did not allow his words to be written down. The accurate and weak narrations that writing of ḥadīths that the Messenger of Allah got some of his words written himself and responded positively to the requests of some of his companions to the write ḥadīths. Although the Prophet Muhammad forbade writing his words as a temporary precaution in the beginning in order to prevent his words from being confused with the Qur'an and to ensure that all efforts were directed towards the Qur'an, he gave special permission to some companions when these reasons were eliminated. Ignaz Goldziher (d. 1921), a Jewish orientalist known for his research on Islam, especially in the field of hadith, argued that hadiths were not written down in the early periods and were only narrated orally, citing "hadiths transmitted from the Prophet Muhammad (pbuh) that his words should not be written down". The reason for writing this article is to evaluate Goldziher's claims related to the composition of ḥadīths in his article "Kampfe um die Stellung des Hadit im Islam (Struggles around the Place of Ḥadīth in Islam)" published in 1907. As a consequence of the research, it was seen that there was no other research independently analyzing the opinions that Goldziher put forward in his mentioned article before, and the present article was written to fill this gap. The research was limited to analysing Goldziher's claims in his mentioned study, and the data collection and analysis method was used in the article. At the end of the research, it was concluded that Goldziher attempted to undermine trust in ḥadīth collections by showing the presence of abundant ḥadīths narrated from the companions musnads as a discrepancy even though there were companions avoiding from narrating ḥadīth. Similarly, it was concluded that his accusation that Hz. Omar (d. 23/644) did not incline toward ḥadīth narration since he did not want his actions against the ḥadīths to be known were also a subjective analyzes which were not based on serious proof and aimed at creating negative perception. It was detected that his claim that there were very few narrations the truth/originality of which could reach the Prophet Muhammad in safety was arbitrary and discretionary comments that aims to undermine the reliability of ḥadīths. It was also detected that he interpreted the narration mentioning that Hz. Omar had the pages on which the ḥadīths were written, burnt with the concern that they would abandon the Qur'an in a way that supported his thesis. It was seen that Goldziher's claim that those who hesitated in the verbal narration of ḥadīths did not also positively view their recording in writing reflected his desires rather than his detections. It was also seen that he had a positive attitude towards the narrations that prohibited the writing of ḥadīths, while he had a negative attitude towards those who allowed it. Additionally, it was concluded that Goldziher's claim that there were people who reacted to those claiming that revelation separate from the Qur'an was given to the Prophet Muhammad, there were people who criticised the theologians considering the Qur'an and sunnah equivalent and remarking that sunnah could abrogate the Qur'an, and there were people who opposed the view of dual revelation were partially justified.

Keywords: Ḥadīth, Ignaz Goldziher, Kitābah, Tadvin, Tasnif, Orientalism.

Giriş

Ignaz Goldziher (1850-1921), Stuhlweissenburg'da dünyaya gelen, Macar Kültür Bakanı Jozsef Eötvös'ün (1813-1871) desteğiyle Budapeşte, Berlin, Leipzig ve Leiden'de eğitimini tamamlayan, 1873 yılında Macar Hükümeti'nin desteğiyle Suriye, Filistin ve Mısır'da araştırmalarda bulunan, oradaki İslâm âlimlerinden dersler alan bir oryantalisttir.¹ Macar Hükümetini ve Macar Bilimler Akademisi'ni birçok uluslararası kongrede temsil eden Goldziher, Abraham Geiger (1810-1874), Reinhart Dozy (1820-1883), Heinrich Leberecht Fleischer (1801-1888), Aloys Sprenger (1813-1893), Heymann Steintal (1823-1899), Moritz Steinschneider (1816-1907), Michael Jan de Goeje (1836-1909) ve Arminius Vámbéry (1832-1913) gibi pek çok oryantalist ve filologla çalışma imkânı bulan bir araştırmacıdır. İslâm ve özellikle de hadislerle ilgili yaptığı araştırmalarla tanınan Goldziher, kendisinden sonra gelen pek çok şarkiyatçı ve bazı Müslüman araştırmacıları etkileyen bir müsteşriktir.

Goldziher, hadislerin büyük bir kısmının Hz. Peygamber'e ait olmadığını, sonraki nesillerin görüşleri olduğunu iddia eder ve hadislere aşırı şüpheyle yaklaşır. Yazar, genellemeci tavrını terk etmemesi nedeniyle bazı müsteşrik ve Müslüman araştırmacılar tarafından tenkit edilir.² O, hadislerin çok az bir kısmının Hz. Muhammed'e ait olabileceğini, ancak kahir ekseriyetinin sonraki süreçte üretildiğini ileri sürer.³ Goldziher, hadisleri İslâm'ın gençlik devrinin belgeleri değil, birkaç asır devam eden oluşum sürecine katılan politik, sosyal, ekonomik vb. birçok faktörün vesikaları olarak görür.⁴ İslâm'ın ilk yıllarında hadislerin yazıldığını kabul eden Goldziher,⁵ sonra bu görüşünden vazgeçer ve hadislerin hicrî üçüncü asırda yazılmaya başlandığını iddia eder.⁶ Ancak tekrar bu görüşünü de değiştirir, hadislerin tedvîn ile tasnif tarihini Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'inden elde ettiği yeni verilere dayanarak öne çeker ve bazı hadislerin sahâbe döneminde de yazıldığını kabul eder. Sistematik tedvînin ilk dönemde olmadığını belirten yazar, tedvînin başlangıç tarihi konusunda açık bilgi vermez, tasnifin ne zaman başladığı konusundaki belirsizliği gerekçe göstererek bunun en erken hicrî üçüncü asrın başlarında olabileceğini ileri sürer.⁷ Goldziher, bilimsel araştırmalarda geçerli bir yöntem olan "metodik şüphecilikten" ziyade "hadisler hakkında şüphe uyandırmayı" amaçlar,⁸ devamlı surette hadislere güvenilemeyeceği yönünde negatif algı oluşturur.⁹ Nitekim Goldziher'in hadislerle ilgili oluşturduğu şüphe Batı'daki hadis araştırmalarının seyrini önemli ölçüde etkilemiştir.¹⁰

¹ Goldziher'in hayatıyla ilgili bk. Mehmet Said Hatiboğlu, "Goldziher, Ignaz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/102; Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 31, 35-40, 56.

² Ignaz Goldziher, *Hadis Kültürü Araştırmaları*, ed. Hüseyin Akgün (Ankara: Otto Yayınları, 2020); Tahsin Görgün, "Goldziher, Ignaz (Metodu)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/105, 107.

³ Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 168, 304-306.

⁴ Ignaz Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, çev. Cihad Tunç - Mehmet Said Hatiboğlu (Ankara: Otto Yayınları, 2019), 2/20; Görgün, "Goldziher, Ignaz (Metodu)", 14/108-109; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 196-198.

⁵ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/24; M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Kitâbiyât, 2000), 24.

⁶ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 24.

⁷ Goldziher, *Hadis Kültürü Araştırmaları*, (Giriş), 17, 29; Ayrıca bk. Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 293.

⁸ M. Fuad Sezgin, "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 2/1 (1956-1957), 25.

⁹ İlyas Canikli, "Ignaz Goldziher'in 'İslâm Kültürü ve Araştırmaları I-II' Eseri Bağlamında Hz. Peygamber ve Hadisler Hakkındaki Görüşlerine Yeniden Bakış", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 356. Hafize Yazıcı, "A Study on the Historical Foundations of Jewish Orientalism: Ignaz Goldziher Example/Yahudi Oryantalizminin Tarihi Temelleri Üzerine Bir Araştırma: Ignaz Goldziher Örneği", *HADITH* 5 (2020), 136-137.

¹⁰ Ahmet Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 33; Yazıcı, "A Study on the Historical Foundations of Jewish Orientalism: Ignaz Goldziher Example", 136-137. Mesela Goldziher, hadislere duyulan şüpheyi artmıştır. Joseph Schacht (1902-1969) onun teorisini daha da ileri götürerek hiçbir hadisin aslının olmadığını ileri sürmüştür. Bk. Hüseyin Akgün,

Fuad Sezgin, (ö. 1439/2018), Goldziher'in hadislerin kitâbetiyle ilgili İslâmî kaynakların ne dediğine bakmadan konuyla ilgili rivayetleri "Ehl-i hadîs-Ehl-i re'y arasındaki tartışmaların bir ürünü" kabul etmesini ve hadis koleksiyonlarının yazımının başlangıcını hicrî ikinci asrın ilk yarısına yerleştirme çabasını eleştirir. Sezgin, bu iddianın ilmî ve tarihî gerçeklerle örtüşmediğini delilleriyle ortaya koyar ve reddeder.¹¹

Goldziher, zihninde kurguladığı tezlerin çökmesine neden olan tarihî verileri görmezden gelen, tikel örneklerden hareketle genelleme yapan, gerçekleri tahrif eden ve hadislerle itimat edilemeyeceği algısı oluşturan bir şarkiyatçıdır. O, hadislerin kitâbetine de böyle bir zihniyetle yaklaşmış, ısrarla hadislerin yazılı olarak muhafaza edilip nakledildiği gerçeğinin üzerini örtmeye çalışmıştır. Araştırmalarımız neticesinde daha önce Goldziher'in hadislerin kitâbetiyle ilgili iddialarını müstakil olarak inceleyen bir çalışma yahut araştırma makalesine rastlanılmamıştır. Ahmet Yücel, 1999 yılında yazdığı "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi"¹² başlıklı makalesinde bazı müsteşrik ve çağdaş Müslüman araştırmacıların konuyla ilgili görüşlerini tenkit etse de Goldziher özelinde meseleyi incelememiştir. Cemal Ağırman 2001'de yazdığı "Hadîs Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi",¹³ Muhittin Düzenli ise 2023'de yayınlanan "Kitâbetü'l-Hadîs'e İlişkin Müsteşriklerin Görüşleri"¹⁴ adlı makalesinde bazı oryantalistlerin iddialarını cevaplandırmışlarsa da her ikisi de Goldziher özelinde konuyu tahlil etmemiştir. Bu araştırma ise Goldziher'in mezkûr iddialarını muhtevi "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler"¹⁵ isimli makalesini esas alması, oryantalist hadis anlayışına yönelik tenkit literatürüne katkı sunması ve bu alandaki boşluğu doldurması açısından özgün ve önemlidir.

Çalışma iki başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlıkta Goldziher'in hadislerin yazılmasıyla ilgili tezlerini içeren makalesi dipnotlarda gerekli atıflar yapılmak suretiyle kısaca özetlenmiş, ikinci başlıkta ise buradaki iddiaları ayrıntılı şekilde değerlendirilmiştir.

1. Goldziher'in Hadislerin Kitâbetine Yaklaşımı

Goldziher, makalesine İslâm'ın ilk devirlerinde pek çok sahâbînin yanlış yapma ve doğru metni tahrif etme endişesiyle hadis rivayetine sıcak bakmadığını ifade ederek başlar, arkasından "Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/678) hiç de onlar gibi düşünmediğini" belirten imalı bir cümle kurar. Müteakiben yazar, "bununla birlikte bu kabil rivayetler ile pek hacimli müsnedlerde sahâbîlerden nakledilen bol miktarda hadis bulunmasının apaçık bir çelişki olduğunu" ileri sürer.¹⁶ Müellif, ortada bir tenakuz olduğuna dikkat çekip hadisler hakkında negatif algı oluşturduktan sonra makalesine kaldığı yerden devam eder. O, hadislerin umuma bildirilmesine karşı hissedilen endişenin sadece hadislerin anlamının değiştirilmesi korkusundan kaynaklanmadığını, örneğin Hz. Ömer'in de yaptığı bir fiili yasaklayan hadisi herkesin bilmesini istemediği için hadis rivayetine karşı çıktığını iddia eder.¹⁷ Böylece yazar, asılsız bir habere dayanarak Hz. Ömer'i zan ve töhmet altında bırakır. Goldziher; "Hz.

"Hadislerin Otantikliği Hususunda Bazı Oryantalistlerin Görüşleri ve 'Hadisin Özü' (Kern, Core) Kavramı", *Hikmet Yurdu* 8/15 (2015), 75-81, 94.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Emin Seyhan, "Fuad Sezgin'in Goldziher'in İddialarına Reddiyesi (Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar Adlı Eseri Özelinde)", *III. Uluslararası Ahmed Hani Sempozyumu (İslâm Bilim ve Kültür Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Fuat Sezgin) Bildiriler Kitabı*, ed. Adem Yerinde (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019), 99-112.

¹² Ahmet Yücel, "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1998-1999), 108.

¹³ Cemal Ağırman, "Hadîs Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 157-162.

¹⁴ Muhittin Düzenli, "Kitâbetü'l-Hadîs'e İlişkin Müsteşriklerin Görüşleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 100.

¹⁵ Goldziher'in bu makalesi 1907 yılında *ZDMG*'nin 860-872 sayfaları arasında neşredilmiştir. Ignaz Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", çev. Cihad Tunç, *Hadis Kültürü Araştırmaları*, ed. Hüseyin Akgün (Ankara: Otto 2020), 91-93.

¹⁶ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 91-93.

¹⁷ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 93.

Peygamber'in sözlerinin şifâhî olarak rivayetinde bile tereddüt gösterenlerin kim bilir bu hadislerin yazıyla tespitinden ne kadar çok çekinmiş olabileceklerinin hayal edilmesi gerektiği..." şeklinde imalı bir cümle daha kurarak¹⁸ yine okuyucuyu negatif anlamda yönlendirir. Yazar, daha sonra "özen ve dikkat sahibi birinin aslını az buçuk bir emniyetle Hz. Peygamber'e götürebildiği çok az malzeme" olduğunu ileri sürer ve hadislere güvenilemeyeceği yönünde menfi algı oluşturmaya devam eder. Diyetle ilgili kuralların hadislerle konulduğunu, Hz. Muhammed'in bu ihtiyacı hissettiğini, kan davası ve diyete dair konularda Kur'an'ın sınırlı hükmünü tamamlamak için o günün ihtiyaçlarına kendi uygulamalarıyla cevap verdiğini ifade eder. Goldziher, sadece diyet ve kan davasıyla ilgili hadislerin otantik olduğunu, bu eski hadis (das alte historische hadith) hükümlerinin hadis literatürünün orijinal kısımlarını oluşturduğunu ve sıhhati herkesçe kabul edilen bu yazılı vesikalara da karşı çıkılmadığını kaydeder. Buna karşılık muhtevaları muttasıl bir tatbikata erişmemiş bazı hadislerin yazılmasının muhakkik kimseleri telaşlandırdığını, mesela Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin (ö. 42/662-663) bir adamın elinde kendi rivayetlerinden derlenmiş hadis mecmuasını görünce onu bizzat kendisinin yok ettiğini, bu hususta başka misallerin de bulunduğunu ve bu tür yazılı hadislerin sürekli arttığını, böylece mütereddit kimselerin eline daha fazla malzeme verildiğini ileri sürer.¹⁹

Müteakiben vahy-i gayri metlûv konusuna geçen Goldziher, Kur'an ile birlikte Hz. Muhammed'e onun mana ve hacimce bir benzerinin verildiği rivayetini kabul edenler olduğunu, bunların Hz. Peygamber'e ölüm anına kadar vahyin gelmeye devam ettiğine inandığını, oysa bu hususun Kur'an'da olmadığını, vahy-i gayri metlûv ile kastedilenin kutsî hadisler/ilahî hadislerden başkası olduğunu, bu gibi kimselerin akîde ve ibadete dair Hz. Peygamber'in bildirdiği her şeyi vahiy kabul ettiklerini kaydeder.²⁰ Müellif, bazı âlimlerin hadislerin büyük kısmının ilâhî vahye dayandığı düşüncesini savunduğunu, pek çok konuda peygamberin sözüne değil de gerçek Allah kelamının işitildiğine inanıldığını ifade eder. Yazıyla tespiti karşı çıkan kimselerin gösterdiği bu ihtimamı haklı çıkartacak tüm sebeplerin mevcut olduğunu, çünkü bütün şüpheli durumlarla ilgili tevsik edilmemiş konuları "ilâhî vahiy hâline getirme" tehlikesine mani olma zaruretinin bulunduğunu ileri sürer.²¹ Goldziher, bu gibi gerekçelerle hadislerin yazıyla kayıt altına alınmasına karşı çıkan Mu'tezile akılcılarının, serbest düşünenlerin, şeriatı Kur'an'dan ibaret sayanların, hadisten çıkartılan dinî ahkâma karşı muhalif cephede yer alan bazı Haricîlerin, ayrıca büyük İslâm cemaatinin muttakî imamlarından bazılarının "yazıyla tespit edilen ve Kur'an'ın otoritesiyle eşit kılınan hadise karşı" gerçekten dehşet duyduklarını ifade eder.²²

Daha sonra müellif, "ilâhî menşeli olarak zuhûr eden hadislerin ret edilmesinde ve bunların yazıyla tespitine karşı çıkışta Yahudiliğin teşriî tekâmülünün uyarıcı bir örnek olarak göz önünde bulundurulduğunu ve Hz. Muhammed'in Âl-i İmrân sûresi'nde yaptığı şikâyetle²³ Müslümanları buna benzer yanlış bir adım atmaktan sakındırdığını" ileri sürer.²⁴ Yazar, bu varsayımını temellendirmek için İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakât*'ında geçen bir rivayeti delil olarak kullanır ve Hz. Ömer'in sünnetleri yazmak istediğini, ancak Kur'an'ı terk edecekleri endişesiyle bundan vazgeçtiğini²⁵ ifade eder. O, yine aynı kaynaktaki bir başka rivayete dayanarak Hz. Ömer'in yazılı hadis miktarının çoğaldığını görünce bunları yanına

¹⁸ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 94.

¹⁹ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 94-95.

²⁰ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 95.

²¹ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 96.

²² Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 96.

²³ "Ehl-i kitaptan bir grup okuduklarını kitaptan sanasınız diye kitabı (Tevrat'ı) okurken (kendi uydurdukları sözleri âyetler arasına karıştırır, ilâhî üslûbu taklit etmeye çalışarak) dillerini eğip bükerler (ibareye, orijinal olarak kastedilen anlamdan başka bir anlam yüklerler. Böylece, bâtil teviller yaparak ilâhî hükümleri çarpıtırılar. O uydurdukları sözler) Allah katından olmadığı hâlde, 'Bunlar Allah katındandır!' diyerek Allah adına bile bile yalan söylerler." Âl-i İmrân 3/78.

²⁴ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 97.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1968), 3/287.

getirtip yaktırdığını ve "Siz Yahudilerin Mişna'sı gibi bir Mişna mı istiyorsunuz?" dediğini haber veren rivayeti²⁶ kanıt olarak gösterir ve Hz. Ömer'in de hadislerin yazılmasına karşı çıktığını iddia eder.²⁷ Goldziher, Mişna ile ilgili bütün bu rivayetleri naklettikten sonra bu endişelerin sebebinin "yazılı olarak tespit edilmiş hadislerle alakalı" olduğunu, hadislerin de Kur'an'ın yanında Mişna gibi olacağı kaygısını taşıyanların bulunduğu, bu gibi kimselerin hadislerin kitâbetine karşı çıktıklarını, ilâhî otoriteye sahip bir başka kanun kitabının ortaya çıkmasını istemediklerini, ancak onların bu çaba ve endişelerinin hiçbir işe yaramadığını, Mişna ile ilgili bu rivayetlerin kabule şayan görülmediğini, hadis koleksiyonlarının çoğaldığını ve hadislerin yazılmasına karşı çıkanların haklı olduğunu ileri sürer.²⁸

Goldziher, hicrî ikinci ve üçüncü asırda yaşayan Müslüman ilahiyatçıların Kur'an ile hadisi aynı değerde gördüğünü, gerektiğinde Kur'an'ın hükmünün sünnetle kaldırılması imkânını tasdik ve teslim ettiklerini ve her ikisini de "ilâhî vahiy" olarak değerlendirdiklerini ifade eder.²⁹ Müteakiben Goldziher, daha sonraları Kur'an'da yer alan "kitap ve hikmet ikiliğinin" sebep olduğu "ikili vahiy nazariyesinin (vahy-i metlûv-vahy-i gayri metlûv)" umumun tasvibini kazandığını belirtir. O, Kur'an'ın yanında hadise en büyük önemi veren ve re'yin seviyesini her zaman ve her şekilde reddetmese bile olabildiğince aşağı çeken çevrelerin hadisin ilâhî sultasına âyetlerden bir kanıt bulma gayretini kavramanın kolay olduğunu ve kendisini şaşırtmadığını ileri sürer.³⁰ Daha sonra yazar, âyetlerde geçen hikmeti "sünnet ve hadis" şeklinde yorumlayanların olduğunu, bu çevrelerin bilhassa hadise aleni olarak düşük mevki veren Ehl-i re'y'e karşı hadisin değerini yükseltmeye giriştiklerini, bu hâlin hadisin ilâhî menşeyini onaylamaya kadar gittiğini ve bu düşüncenin doğruluğunu Kur'an ile ispatlamayı denediklerini iddia eder.³¹ Bununla beraber İslâm'ın en evvelki tekâmül safhalarında "ikili vahiy görüşünün" her yerde kabul edilmekten çok uzak olduğunu belirten yazar, İslâm'da Yahudi Mesnât'ına (Matinita/Mişna) benzeyecek Kur'an'dan ayrı bir şeriat kaynağının katıyetle reddedildiğinin de görüldüğünü ifade ederek³² hadis ve sünnete güvenilemeyeceği yönünde negatif bir algı daha oluştur, böylece makalesini tamamlar.

Görüldüğü üzere Goldziher, kaynaklarda rastladığı her türlü rivayeti tezini destekleyecek şekilde kullanmakta, mezkûr rivayetlerin söylendiği sosyo-kültürel şartları ve ortamı dikkate almamakta, Hz. Peygamber devrinde hadisleri yazan sahâbilerin varlığından hiç söz etmemektedir. Müellif, ilk zamanlarda hadislerin yazımına karşı çıkan sahâbe ve tabînden pek çok kimsenin sonraki dönemlerde fitnenin yaygınlaşmasıyla birlikte bu görüşlerini değiştirdiklerini, artık hadislerin yazılmasına olumlu baktıklarını, bu hususta bir mutabakatın oluştuğunu, onların da hadislerin kayıt altına alınması ve yok olmaktan kurtarılması çabalarını desteklediklerini bilerek göz ardı etmekte, bu konulardan bahseden rivayetleri ikinci başlıkta ayrıntılarıyla ele alacağımız üzere ısrarla görmezden gelmektedir.

Aşağıda Goldziher'in hadislerin kitâbetiyle ilgili iddia ve tespitlerinin tarihî gerçeklerle örtüşüp örtüşmediği, adı geçen müsteşrikin meseleye objektif bakıp bakmadığı, söz konusu makalesinde neleri amaçladığı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

2. Goldziher'in Hadislerin Kitâbetiyle İlgili İddialarının Değerlendirilmesi

Hadislerin yazıyla kayıt altına alınma çabalarına şüpheyle yaklaşan, bu konudaki rivayetleri ya görmezden gelen ya da işine gelecek şekilde yorumlayan müellif, incelediğimiz bu makalesinde de aynı bakış açısını sürdürmektedir. Yazar, meseleye yine aşırı şüpheyle yaklaşmakta ve benzer savlarını tekrarlamaktadır. O, bazı sahâbilerin hadislerin yazılmasına karşı çıktıklarını bildiren rivayetleri kanıt göstererek yazılı hadis malzemesinin yok denecek

²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 5/140.

²⁷ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 97.

²⁸ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 100.

²⁹ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 100-101.

³⁰ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 102.

³¹ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 102.

³² Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 103.

kadar az olduğunu, rivayetlerin büyük bir kısmının şifâhen nakledildiğini ve sadece sözlü olarak nakledilen hadislerle ise güvenilemeyeceğini iddia etmektedir.

2.1. Sahâbenin Hadis Rivayetinden Çekindiği Halde Müsnedlerde Bol Miktarda Hadis Olduğu İddiası

Hadislere ve hadis ilimlerine güveni sarsmaya yönelik kurgular yapmakta başarılı olan Goldziher, birçok sahâbînin; “Hata yaparız ve Resûlullah’ın söylemediğini ona nispet ederiz.” endişesiyle hadis rivayetinden çekinmelerini maksatlı bir şekilde yorumlar ve onların bu sözlerini iddiasını ispat için kullanır. Bilindiği üzere Hz. Muhammed, sözlerini Kur’ân-ı Kerîm gibi bizzat oturup tedvîn ettirmemiş ve bunun için de ashâbına herhangi bir talimat vermemiştir. Ancak onun böyle yapması hiç hadis yazdırmadığı veya sözlerinin yazılmasına müsaade etmediği manasına da gelmemektedir. Nitekim sahîh rivayetler, Resûlullah’ın bir kısım sözlerini kendisinin yazdığını, bazı sahâbîlerin hadis yazma isteklerine olumlu cevap verdiğini de göstermektedir.³³ Hadislerin yazılmasına izin veren sahîh rivayetlerin yanı sıra bu konudaki zayıf hadislerin varlığı, ayrıca hadis kitâbetiyle ilgili delillerin çokluğu³⁴ “hadisleri yazma yasağının genel olmadığını” teyit etmektedir.³⁵ Kaldı ki Hz. Peygamber, Kur’ân ile karıştırılmasını önleme ve bütün gayretlerin Kur’ân’a yönelmesini temin etme amacıyla hadislerin yazımını geçici bir tedbir olarak yasaklamışsa da söz konusu sebepler ortadan kalkınca bazı sahâbîlere özel izin vermiştir.³⁶ Sahâbeden hadislerin yazılmasına karşı çıkanlar olsa da hadis yazan çok sayıda sahâbînin varlığı³⁷ Hz. Peygamber’in sözlerinin yazılmasına müsaade ettiğinin bir diğer kanıtıdır. Ayrıca hadislerin yazılmasına karşı çıkan sahâbîlerin “yasaklayan hadisi delil göstermemeleri” de bu durumu desteklemektedir.³⁸ Cemal Ağırman, Hz. Peygamber’in sözlerinin yazılmasına onay verdiğini, bunu gösteren pek çok delil olduğunu, hadisleri yazan birçok sahâbînin bulunduğunu, bazı sahâbîlere yazma yasağı getirmesinin sebebinin “âyetlerle hadisleri aynı sayfaya yazarak karışıklığa meydan vermelerini engelleme çabası”³⁹ olduğunu kaydeder. Ağırman, eğer Hz. Muhammed, Kur’ân hakkında ileride şaibeye yol açacak böyle bir durum için çok önceden bu etkin tedbiri almasaydı belki de bugün; “Hadislerin yazıya geçirilişini değil de Kur’ân’ın ne kadarının Allah’ın ne kadarının Hz. Muhammed’in sözü olduğunu tartışıyor olacaktık.” şeklinde haklı bir tespitte bulunur.⁴⁰

Hz. Peygamber’in Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) ve Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) gibi sahâbîlere hadis yazma yasağı getirmesinin sebebi bu sahâbîlerin o zamanlar henüz on beş yaşına basmamış çocuklar olmaları nedeniyledir. Hz. Peygamber yaşlarının küçüklüğü sebebiyle onları hadis yazmaktan men etmiş olabilir. Fakat aynı kimseler belli bir yaşa gelince hadis yazmaya başlamışlardır.⁴¹ Dolayısıyla bu sahâbîlere hadis yazma yasağından

³³ Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş’as, *Sünenü Ebî Dâvûd* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “İlim”, 3; Abdullah b. Abdîrahman es-Semerkandî ed-Dârimî, *Sünenü’l-Dârimî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “Mukaddime”, 43.

³⁴ Ebû Dâvûd, “İlim”, 3, 10; Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmi’u’s-şahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), “İlim”, 7, 12; Ebû’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi. (Kahire: Mektebû İbn Teymiyye, 1994), 4/276.

³⁵ Yücel, “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi”, 108.

³⁶ Yücel, “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi”, 110-117.

³⁷ Hadis yazan sahâbîlerle ilgili bk. Muhammed Mustafa el-A’zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz’in Hadisleri’nin Tedvîn Tarihi*, trc. Hulusi Yavuz (İstanbul: İz Yayıncılık, 1993), 34-40; Ali Kaya, “Osman b. Saîd ed-Dârimî’ye Göre Hz. Peygamber Döneminde Hadislerin Yazılması Meselesi”, *Usûl İslam Araştırmaları* 23 (Haziran 2015), 134-151.

³⁸ Yücel, “Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi”, 118. Ayrıca Bk. Zişan Türcan, “Sahâbenin Hadis Tasavvurunda Vahiy-Kitâbet İlişkisinin Yeri”, *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 4 (2019), 455-474, 463.

³⁹ Talat Koçyiğit, yasak kararının sebeplerinden birisinin Kur’ân ile karışma tehlikesi olduğuna dikkat çeker. Bk. Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 29-30.

⁴⁰ Ağırman, “Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi”, 159.

⁴¹ Muhammed Hamîdullah, “Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvîni”, çev. Nafiz Danışman, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/3-4 (1955), 4.

bahseden rivayetleri maksatlı yorumlayan Goldziher'in yanıldığı ve " bu yasağı genele teşmil etmesinin" isabetli olmadığı ifade edilebilir.

Muhammed Hamîdullah (1908-2002), hadislerin şifâhen nakledildiği ve iki asır sonra yazıldığı iddiasını ortaya atan müsteşriklere hadislerin nesilden nesile nasıl güvenli bir şekilde aktarıldığını verdiği bir misalle açıklar. Hamîdullah, eğer İmam Buhârî (ö. 256/870) naklettiği rivayetlerin isnadlarını vermeseydi onun hadis uydurduğundan şüphe edenlerin haklı olabileceğini, ama Buhârî'nin naklettiği hadislerin isnadlarını verdiğini, bu nedenle de artık böyle bir şeyin mümkün olmadığını, bu isnad zincirlerini (dipnotları) her zaman kontrol etme imkânının bulunduğunu ifade eder. Hamîdullah, örnek olarak Buhârî'nin *Şahîh*'inde yer alan hadislerden birinin senedini alır ve rivayetlerin güvenilir bir şekilde nasıl nakledildiğini bu isnad üzerinden açıklar. O, Buhârî'nin bu hadisi Ahmed b. Hanbel'den, onun Abdurrezzâk es-San'ânî'den (ö. 211/826-27), onun Ma'mer b. Râşid es-San'ânî'den (ö. 153/770), onun Hemmâm b. Münebbih es-San'ânî'den (ö. 132/750), onun da Ebû Hüreyre'den aldığını belirtir. Hamîdullah, *el-Müsned*'e bakınca Buhârî'nin yalan söylemediğini ve aynı hadisin *el-Müsned*'de de olduğunun görüldüğünü, *el-Muşannef*'e bakınca Buhârî ve İbn Hanbel'in yalan söylemediğini ve aynı hadisin orada da bulunduğunu görüldüğünü ifade eder. Daha sonra o, Abdurrezzâk'ın *el-Muşannef*'ine bakınca aynı hadisi onun Ma'mer b. Râşid'den aldığını görüldüğünü, Ma'mer'in *el-Câmi*'ine bakınca aynı hadisin orada da olduğunu, o hâlde Buhârî, İbn Hanbel ve Abdurrezzâk'ın yalan söylemediğini, bu durumda acaba Ma'mer mi yalan söylemiştir, diye bakıldığında ise Ma'mer'in de aynı hadisi Hemmâm'dan aldığını görüldüğünü kaydeder. Hamîdullah, Hemmâm'ın *eş-Şahîfetü's-Şahîha*'sına bakınca aynı hadisin orada da mevcut olduğunu, Hemmâm'ın da hadisi hocası Ebû Hüreyre'den aldığını, onun da hadisleri hicrî birinci asrın başlarında yazdığı veya yazdırıldığını, bu sahifesini öğrencisi Hemmâm'a ölmeden önce rivayet etmek üzere verdiğini kaydeder. Hamîdullah, temel hadis kaynaklarındaki hadislerin müdekkikleri dehşete düşürecek şekilde birbiriyle çok uyumlu olduğunu, bu uyumun başlıca âmilinin Müslümanların Hz. Peygamber'in hadislerini toplamada gösterdikleri dikkat ve titizlik olduğunu belirtir. Zira onlar hem yazıya hem de ezbere gereken önemi vermiş ve ilk dönemlerden itibaren hadisleri yazarak vazifelerini ifa etmişlerdir.⁴² Kanaatimizce Hamîdullah'ın verdiği bu örnek, hadislerin çok erken dönemde yazılmaya başlandığını, bu faaliyetin artarak devam ettiğini, tedvîn ve tasnif süreçleriyle temel hadis kaynaklarının oluşturulduğunu şüpheye yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Hamîdullah, daha önce de Hemmâm b. Münebbih'in *eş-Şahîfetü's-Şahîha*'sının tenkitli neşrini yapmış, hadislerin sadece şifâhen aktarılmadığını, yazılı olarak da nakledildiğini ispatlamış, böylece Goldziher'in ortaya attığı rivayetlerin sonradan uydurulup şifâhen nakledildiği tezini çürütmüş, İslâm geleneğinde yazılı rivayetten de destek alan hadis nakil yönteminin bulunduğunu müdellel bir şekilde ortaya koymuştur.⁴³

Hiz. Peygamber zamanında hadislerin yazıldığını haber veren rivayetlere karşı menfi tutum takındığı anlaşılan Goldziher, her ne kadar yumuşak üslubuyla biliniyor olsa da bu tür rivayetlerle karşılaştığında sert tepkiler verebilmiştir. Mesela o, Abdullah b. Ahmed'in (ö. 290/903) Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethinin ikinci gününde irad ettiği hutbenin Yemenli sahâbî Ebû Şâh'ın talebi üzerine yazılmasını emrettiğini haber veren rivayete⁴⁴ yaptığı "hadislerin yazılabileceğini gösteren en sağlam vesika"⁴⁵ şeklindeki yoruma sert tepki

⁴² Hamîdullah, "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvîni", 5-6.

⁴³ Salih Tuğ - M. Kâmil Yaşaroğlu, "Muhammed Hamîdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/532. Hicrî ikinci ortasında "belâğ" sığasıyla hadis nakletme yöntemini Mu'âfâ b. 'İmrân'ın *Vasiyet*'i özelinde ortaya koyan ve eserdeki 259 rivayeti doküman analiz metoduyla inceleyen bir çalışma için bk. Halil İbrahim Doğan, "Hicrî II. Asırda Hadis Rivayeti: Mu'âfâ b. 'İmrân'ın (öl. 185/801) Vasiyet'indeki Belâğ Rivayetler", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/1 (Haziran 2023), 280-307.

⁴⁴ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Şahîhu'l-Buhârî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Diyât", 15; "Lukata", 7; Ebû Dâvûd, "İlim", 3.

⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), 2/238.

göstermiştir. Goldziher, Abdullah b. Ahmed'in bu şerhini "*el-Müsned*'deki hadislerin yazımını yasaklayan diğer rivayetlere karşı denge unsuru oluşturmak"⁴⁶ ve "*el-Müsned* türü derleme eserlerin varlık sebeplerini meşrulaştırmak"⁴⁷ şeklinde maksatlı ve taraflı yorumlamıştır. Kanaatimizce hadislerin kitâbeti meselesine önyargıyla yaklaşan ve hadislerin çoğunluğunun ilk dönemlerde yazılmadığını ileri süren Goldziher yanılmaktadır. Zira Nabia Abbott (1897-1981), Emevîler döneminden kalma on dört papirüs parçasına ulaşarak erken dönemlerden itibaren hadislerin yazılı kayıt altına alındığını, Hz. Muhammed zamanından beri hem yazılı hem de şifâhî rivayetin birlikte yürütüldüğünü ve Goldziher'in iddiasının asılsız, temelsiz ve gerçek dışı olduğunu ispatlamıştır.⁴⁸ Bu itibarla Goldziher'in hadis rivayetinden çekinen bazı sahâbîlerin sözlerini gerekçe göstererek birçok sahâbînin hadisleri yazarak tanıklıklarının kayıt altına alınması ve bildiklerinin kendileriyle birlikte yok olup gitmesini önleme gayretlerini görmezden gelmesi isabetli değildir. Bu durum, Goldziher'in meseleye art niyetle ve ideolojik baktığını, amacının Hz. Peygamber döneminde yazılı hadis malzemesinin yok denecek kadar az olduğu savını ispat çabası olduğunu, bu yönde negatif algı oluşturmaya çalıştığını ve münferit hâdiselerden hareketle genellemeler yaptığını göstermektedir. Bu nedenle sahâbenin övgüyü hak eden üstün gayretlerini görmezden gelen, hadis rivayetinden çekinen sahâbîlerin sözlerini maksatlı yorumlayan ve hadis kaynakları hakkında şüphe uyandırmayı hedefleyen Goldziher'in tarafsızlığını yitirdiği ve objektif olamadığı söylenebilir.

2.2. Hz. Muhammed'e Emniyet İçinde Ulaşabilen Çok Az Hadis Olduğu İddiası

Goldziher'in bu iddiası da hadisler hakkında şüphe uyandırma amaçlıdır. Nitekim yazar, araştırma konumuz olan bu makalesinde yine eski görüşlerini tekrar etmekte, önceki çalışmalarında yaptığı gibi hadislere aşırı şüpheyle yaklaşmakta, hadislerin sonraki süreçlerde üretilip Hz. Muhammed'e nispet edildiği iddiasını tekrarlamaktadır. Ona göre hadis metinlerinin sınırlı sayıdaki birkaç örneği hariç Hz. Peygamber ile doğrudan bir alakası yoktur. Kitaplarda hadis olarak nakledilenler, Müslümanlar arasındaki politik kavgalar ve fırka ihtilaflarında tarafların kendi görüşlerini Resûlullah'ın otoritesiyle destekleme çabalarının bir sonucudur.⁴⁹ Goldziher, önceleri sahâbenin dine hizmet gayesiyle hadis uydurduğunu iddia ederken daha sonra bu görüşünü değiştirip hadislerin onlara isnad edilmiş olma ihtimalinden söz etmeye başlamış,⁵⁰ ancak sahâbenin Hz. Peygamber'den işittikleri ve gördüklerini rivayet ettikleri hakikatini bir türlü kabul etmek istememiştir. Nitekim Goldziher, sahâbenin tamamını ya hadis uydurmakla ya da hadislere ilave yapmakla itham etmiştir.⁵¹ Ancak o, iddiasını ikna edici delillerle ispatlayamamıştır.⁵² Goldziher, tabînin bu yöndeki gayretlerini de itibarsızlaştırmaya çalışmıştır. Örneğin o, İbn Şihâb ez-Zührî'den (ö. 124/742) nakledilen; "Yöneticiler zorlayana kadar hadisleri yazmayı doğru bulmazdık." ifadesini bilinçli bir şekilde tahrif etmiş, Zührî'nin Emevî yöneticilerin emriyle uydurma hadisler yazmak zorunda kaldığını, Emevîlerin hadis uydurmak için onu görevlendirdiklerini öne sürmüştür. Oysa Zührî'nin yukarıdaki sözünde "uydurma hadis yazmak veya yazdırmakla" ilgili herhangi bir ifade yoktur. Ayrıca Emevî idarecilerinin hadis yazma talepleri şahsa özeldir. Dolayısıyla Goldziher'in istediği sonucu elde etmek için konuyla ilgili metnin tamamını değil de işine yarayan kısmını alması, üstelik metni tahrif ederek genel bir hükme varması ilmî ve etik değildir.⁵³ Nitekim Talat Koçyiğit (ö.

⁴⁶ Ignaz Goldziher, "Müslümanlarda Rivayet Literatürüne Dair Yeni Materyaller", çev. Hüseyin Akgün, *Hadis Kültürü Araştırmaları*, ed. Hüseyin Akgün (Ankara: Otto, 2020), 79.

⁴⁷ Goldziher, "Müslümanlarda Rivayet Literatürüne Dair Yeni Materyaller", 80.

⁴⁸ Nabia Abbott, *Studies in Arabic Literary Papyri, II: Qur'anic Commentary and Tradition*, (Chicago: The University of Chicago Press, 1967), 2/6-7.

⁴⁹ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/20; Görgün, "Goldziher, Ignaz (Metodu)", 14/108-109; Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 46.

⁵⁰ Goldziher, *Hadis Kültürü Araştırmaları*, (Giriş), 29.

⁵¹ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/243.

⁵² Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 128-129.

⁵³ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 135-136.

1432/2011), Goldziher'in Zührî'nin Emevî halifeleri lehine hadis uydurduğu iddiasının⁵⁴ tarihî gerçeklerle örtüşmediğini, tamamen hayal mahsulü olduğunu, bu kadar ünlü bir müsteşrikin hakikatleri görmezden gelerek ilmîni hayal, yalan ve iftira üzerine kurmasını aklın kabul etmekte zorlandığını kaydetmiştir.⁵⁵ Goldziher'in bilinçli tahrifine şu husus da örnek olarak verilebilir: Goldziher, kurgusunu temellendirmek için yine bir başka hakikati gizlemiş, Ebû Dâvûd'un (ö. 275/889) *Sünen*'inde "hadislerin kitâbetini men eden rivayetlere" kasıtlı olarak yer vermediğini ileri sürmüştü ve kaynak olarak da *Sünen*'deki bir sayfayı göstermiştir.⁵⁶ Ancak onun işaret ettiği yere bakıldığında Ebû Dâvûd'un "hadislerin kitâbetini yasaklayan rivayete yer verdiği"⁵⁷ görülmektedir.⁵⁸ Dolayısıyla Goldziher'in iddiasını ispat için bu şekilde bilinçli tahriflere başvurması "ortaya attığı teze" aslında kendisinin de inanmadığını ve negatif algı faaliyeti içinde olduğunu göstermesi bakımından kayda değerdir. Oryantalistlerin hadislerle ilgili çalışmalarını inceleyen Muhittin Düzenli, onlar arasından hadis ilmîne gerçekten hizmet edenler olmakla birlikte pek çoğunun kendi görüşlerini destekleyen bilgileri İslâmî literatürden seçerek aldıklarını, tezlerini çürüten rivayetleri görmezden geldiklerini, metinleri tahrif ettiklerini, her ne kadar tarafsız ve objektif olduklarını iddia etseler de istisnalar dışında ekserisinin Hz. Peygamber söz konusu olduğunda objektif olamadıklarını ifade eder.⁵⁹ Bekir Kuzudişli de Goldziher'in görüşlerini ispatlayabilmek için her türlü vasıtaya başvurduğunu, tezini destekleyen rivayetleri tevil ederek aldığını, bazen de yanlış şekilde naklettiğini kaydeder.⁶⁰ Nevzat Aydın da Goldziher'in sahip olduğu ideolojiye hizmet amacıyla hadis tarihini yanlış okuduğunu, bilimsellik ile objektiflikten uzaklaştığını belirtir.⁶¹

Goldziher'in; "Hz. Muhammed'in sözlerinin şifâhen rivayetinde tereddüt gösterenlerin yazıyla tespit edilip nakledilmesinden de çok çekinmiş olabilecekleri..."⁶² şeklindeki iddiası da hadislere duyulan güveni sarsmayı amaçlayan art niyetli bir söylemdir. Nitekim Düzenli'nin tespitlerine göre hadislerin yazımına yönelik oryantalist iddianın temelinde "rivayetlerin güvenilemezliğini ispatlama gayreti" vardır. İstisnalar hariç müsteşrikin temel düşüncesi hadislerin Hz. Muhammed zamanından beri şifâhen rivayet edildiği, geç dönemlerde yazıya aktarıldığı, dolayısıyla birçok mevzû hadisin temel kaynaklara girdiği yönündedir.⁶³

Netice olarak, Goldziher'in "emniyet içinde Hz. Peygamber'e kadar ulaşan çok az malzeme"⁶⁴ olduğu şeklindeki iddiası hadislere aşırı şüpheli ve peşin hükümlü yaklaşımının bir sonucudur. O, sahâbe ve tabiîn döneminde hadislerin yazıyla kayıt altına alınmasına karşı çıkan bazı kimselerin endişe ve hassasiyetlerinin sebeplerini yeterince araştırmadan, meseleyi çok yönlü analiz etmeden yüzeysel bir şekilde değerlendirmiş, duyguları onu yanıltmış, böylece yanlış ve hatalı sonuçlara ulaşması kaçınılmaz olmuştur.

⁵⁴ Mustafa el-A'zamî, Goldziher'in bu iddiasının temelsiz olduğunu delilleriyle ortaya koymuştur. Bk. A'zamî, *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadisleri'nin Tedvîn Tarihi*, 261-263.

⁵⁵ Talat Koçyiğit, "İbn Şihâb ez-Zuhrî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (1973), 76-84.

⁵⁶ Ebû Dâvûd, "İlim", 3.

⁵⁷ Ebû Dâvûd, "İlim", 3, (4/61), nr: 3647.

⁵⁸ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/273, 20 nolu dipnot.

⁵⁹ Düzenli, "Kitâbetü'l-Hadîs'e İlişkin Müsteşrikin Görüşleri", 100.

⁶⁰ Bekir Kuzudişli, "Oryantalizm ve Hadisle İlgilenen Bazı Oryantalistler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 7 (2003), 152.

⁶¹ Nevzat Aydın, "Hadislerin İlk Dönem Tasnif Süreci Üzerine Bir Değerlendirme", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (Mayıs 2011), 204, 209, 216.

⁶² Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 94.

⁶³ Düzenli, "Kitâbetü'l-Hadîs'e İlişkin Müsteşrikin Görüşleri", 104. Dilek Tekin, Batılı araştırmacıların ilgi gösterdikleri hadislerin yazılı-şifâhî rivayeti konusunu "sıhhat ile ilişkilendirmeksizin" hadis musannefatının yazılı kaynakları olup olmadığını "metin mukayeseleriyle tahlil etmek" gerektiğini ifade eder. Bk. Dilek Tekin, "Batılı Araştırmacıların Hadislerin Yazılı-Şifâhî Rivayeti Meselesine Bakışları", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 60.

⁶⁴ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 94-95.

2.3. Hz. Ömer'in Hadislere Aykırı Yaptığı İşlerin Bilinmesini İstemediği İçin Hadis Rivayetine Karşı Çıktığı İddiası

Goldziher'in Hz. Ömer'i itibarsızlaştırmayı hedefleyen mezkûr ithamı gerçeklerden tamamen uzak hissî değerlendirmelerdir. Şiî kaynaklardan etkilenen Goldziher'in temel hadis kaynakları yerine ravilerle ilgili bilgiler içeren İbn Sa'd'ın *eṭ-Ṭabaḳāt*'ında geçen problemleri bir rivayete dayanarak Hz. Ömer'in hadislere aykırı yaptığı işlerin bilinmesini istemediği için hadis rivayetine sıcak bakmadığını ileri sürmesi önyargılı ve taraflı analizlerdir. İbn Sa'd, başta hocası Vâkıdî'nin (ö. 207/823) kitap ve rivayetleri olmak üzere kendinden önceki eserlerden ve çağdaşlarından şifâhen topladığı hadisler ile ahbâr ve ensâba ait bilgilerden faydalanarak eserini yazmıştır.⁶⁵ İbn Sa'd'ın *eṭ-Ṭabaḳāt*'ı şiddetli zayıf, asılsız ve uydurma rivayetler de içeren bir kitap olup Hz. Ömer'in ne Kur'ân'a ne de sahîh sünnete aykırı davranışlar içinde olması söz konusudur. Goldziher'in güvenilir olmayan haberlere dayanarak, diğer kitapların ne dediğini hiç araştırmadan Hz. Ömer hakkında menfi algı oluşturmaya çalışması bilimsel araştırma ilkelerine aykırıdır. Çünkü o dönemin iki büyük imparatorluğundan birisi olan Sâsânî İmparatorluğu'nu yıkan İslam Devleti'nin başındaki lider Hz. Ömer'den nefret eden Fars ırkçısı aşırı Şiî fırkaların ürettiği dedikoduları delil olarak kullanmak, bu gibi yalan haberlere "güvenilir bilgi" muamelesi yapmak, kitaplara girmeyi başarmış bu tür rivayetlerin doğruluğunu sorgulamaksızın bunlar üzerine hüküm bina etmek ilmi bir tavır değildir. Dolayısıyla Goldziher'in "*eṭ-Ṭabaḳāt* gibi kaynağı belirsiz anonim şehâdetlere önem veren tarih ve terâcim kitaplarındaki asılsız rivayetlere dayanarak" Hz. Ömer'i zan altında bırakmaya çalışması meseleye bilimsel değil, ideolojik yaklaştığını göstermektedir. Kaldı ki Goldziher, Hz. Muhammed'e bile ağır ithamlarda bulunmaktan, onu da yalan ve iftiralarla itibarsızlaştırmaktan çekinmemiş bir oryantalisttir. Nitekim o, Hz. Muhammed'i bir hayalperest,⁶⁶ peygamber olmayı başaran bir siyâsî deha,⁶⁷ ayrımcılığı⁶⁸ ve ırkçılığı/kabileciliği normal karşılayan,⁶⁹ eşlerini kıskanmayan,⁷⁰ kendine seksen deve kıymetinde mücevher satın alan,⁷¹ inzivaya çekildiği mağarada yoğunlaşan halüsinasyonlar gören⁷² ve epilepsi nöbetleri geçiren birisi⁷³ olarak tanıtmıştır. Dolayısıyla Hz. Muhammed'i böyle yanlış tanıtan birinin Hz. Ömer'e atılan iftiraları, tezini temellendirmek için kullanması pek de şaşırtıcı gelmemektedir. Nitekim onun bu art niyetli tutumunu ve maksatlı analizlerini fark eden ve kayıtlara geçiren pek çok tarafsız araştırmacı vardır. Mesela M. Zâhid el-Kevserî (1879-1952), Goldziher'i "beğendiği kitaplardan tercih ettiği metinlere onların taşımadıkları manaları yükleyen, gerçekleri çarpıtıp istediği neticeleri elde eden",⁷⁴ Mustafa es-Sibâî (ö. 1383/1964), "hadis alanında araştırmacıları en çok ifsat eden",⁷⁵ M. Tayyip Okıç (ö. 1397/1977), "mümkün merteye kendini tarafsız göstermeye çalışan"⁷⁶ ve Talat Koçyiğit, "Müslümanların hadislere güvenini sarsma gayesiyle kelimelerin anlamını tahrif eden"⁷⁷ biri olarak tanıtmıştır. Goldziher ile ilgili doktora tezi yazan Talal Maloush da onu "görüşlerini talî kaynaklara dayandıran, Emevî aleyhtarlığıyla maruf Şiîlerin kaleme aldığı eserlere daha çok itimat eden, bilimsel araştırmalarda

⁶⁵ Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/296.

⁶⁶ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 1/47.

⁶⁷ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 1/51.

⁶⁸ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 1/125-126.

⁶⁹ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 1/125-126, 162.

⁷⁰ Talat Koçyiğit, "I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1967), 43-44.

⁷¹ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/515-516.

⁷² Aysun Yaşar Dilek, *Oryantalist Ignaz Goldziher'in Hayatı ve Hz. Muhammed Tasavvuru* (İstanbul: Sır ve Hikmet Yayınları, 2021), 96.

⁷³ Yaşar Dilek, *Oryantalist Ignaz Goldziher'in Hayatı ve Hz. Muhammed Tasavvuru*, 117.

⁷⁴ M. Zâhid el-Kevserî, "Yarım Asır Öncesinden Oryantalizme Bir Bakış", çev. Seyit Bahçıvan, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 23 (2007), 191-192.

⁷⁵ Mustafa es-Sibâî, *es-Sünne ve mekânethuhâ fî't-teşri'î'l-İslâmî* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1398/1978), 189.

⁷⁶ Hatiboğlu, "Goldziher, Ignaz", 14/103.

⁷⁷ Koçyiğit, "I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi", 46-47.

kullanılmasına müsaade edilmeyecek kaynakları kullanan”,⁷⁸ Tahsin Görgün, “kafasında kurguladığı neticeyi elde etmek için amacına uygun malzemeyi Şîî-Sünnî tartışmalarını inceleyerek elde eden, önermesini destekleyecek rivayetler bulamadığı zaman indî yorumlara başvuran”,⁷⁹ İbrahim Kutluay, “tezini destekleyen haberin tikel bir olayla alakalı olup olmamasına aldırmayan, sağlam rivayetleri bile mevzû sayan, hatta işine yarıyorsa âyetlere aykırı hadisleri bile kanıt olarak kullanan”,⁸⁰ Harald Motzki (1948-2019), “bir hadisin kökeni hakkında delillerden ziyade sezgilerine dayanarak keyfî görüşler öne süren”,⁸¹ Johann Fück (1894-1974), “kaynakları tek taraflı kullanan”,⁸² Abdülmecit Okcu, “meselelere kusur ve açık aramak amacıyla yaklaşan, çürük rivayetler üzerine hüküm bina eden, konuları öznel ve yanlı olarak değerlendiren”,⁸³ Ahmet Yücel, “teorisine uymayan haberleri gerçek dışı sayan, birkaç misale dayanarak genellemeler yapan”,⁸⁴ İlyas Canikli, “hadis külliyyatının tamamının mevzû olduğu algısını oluşturmak için çabalayan”⁸⁵ ve Hüseyin Akgün de “genellemeci ve aşırı şüpheli yaklaşım içinde olan”⁸⁶ biri olarak tanıtmıştır.

Sonuç olarak, tüm bu araştırmacıların müşterek tespitlerinden de anlaşılacağı üzere Goldziher, her ne kadar tarafsız olduğunu iddia etse, objektif görünmeye çalışsa ve gerçek niyetini ustalıklı gizlemeyi başarsa da tahrifleri, bilinçli çarpıtmaları ve menfî algı oluşturma faaliyetleri hem bir kısım insafı şarkiyatçı hem de bazı İslâm araştırmacıları tarafından tespit edilmiş ve kayıtlara geçirilmiştir. Bu bakımdan onun Hz. Ömer’i itibarsızlaştırmayı hedefleyen mezkûr ithamının asılsız haberlere dayandığı, gerçeklerden tamamen uzak, hissî ve maksatlı değerlendirmeler olduğu ve ciddiye alınır tarafının bulunmadığı ifade edilebilir.

2.4. Hz. Ömer’in Kur’ân’ı Terk Edecekleri Endişesiyle Hadislerin Yazılı Olduğu Sahîfeleri Yaktığı İddiası

Hz. Muhammed’in yol ve dava arkadaşlarının büyük bir kısmı Hz. Peygamber’e yanlış şeyler nispet etme, onun sözlerini azaltma veya artırma korkusuyla hadis rivayet etmekten çekinmiş, ancak bazıları, ümmeti aydınlatma mesuliyeti gereği duydukları, gördükleri ve diğer sahâbîlerden işittikleri ve öğrendiklerini Müslümanlara anlatmak için gayret sarf etmişlerdir. Hz. Ömer’in o dönemin şartlarında sahâbîlerden hadis rivayet ederken dikkatli olmalarını ve hadis rivayetini ve kitâbetini azaltmalarını istemesini doğru anlamak gerekir.⁸⁷ Zira onun bu tavrı hadisleri koruma ve doğru nakledilmesini temin hususunda ne kadar hassas olduğunu göstermektedir.⁸⁸ Nitekim; “İlmi yazı ile tespit edin.”⁸⁹ diyerek hadislerin yazıya geçirilmesine olumlu yaklaşan Hz. Ömer, ashâbın hadis rivayeti ve kitâbeti konusunda ihtiyatlı olmalarını, önceliği Kur’ân’a vermelerini istemiş, fakat hadis rivayetine ve kitâbetine de tamamen karşı çıkmamıştır.⁹⁰ O, ilk dönemlerde yazı malzemesinin yetersizliği ve

⁷⁸ Talal A. H. Maloush, *Early Hadith Literature and the Theory of Ignaz Goldziher* (Edinburgh: University of Edinburgh, Doktora Tezi, 2000), 358-373.

⁷⁹ Görgün, “Goldziher, Ignaz (Metodu)”, 14/105-106.

⁸⁰ İbrahim Kutluay, “Müslüman Araştırmacıların Bazı Oryantalistlere Yöneltilmiş Tenkitleri: Fuat Sezgin’in Goldziher Eleştirisi Özelinde”, *III. Uluslararası Ahmed Hani Sempozyumu (İslâm Bilim ve Kültür Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Fuat Sezgin) Bildiriler Kitabı*, ed. Adem Yerinde (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019), 291-291.

⁸¹ Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 277.

⁸² Hacı Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü* (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 440.

⁸³ Abdülmecit Okcu, “Ignace Goldziher’in Taberî’den Aktarımda Bulunarak Bazı Kırâatleri Tenkidi ve Meselenin Arka Plânı”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2002), 139, 142-143.

⁸⁴ Yücel, *Hadis Tarihi*, 202.

⁸⁵ Canikli, “Ignaz Goldziher’in ‘İslâm Kültürü ve Araştırmaları I-II’ Eseri Bağlamında Hz. Peygamber ve Hadisler Hakkındaki Görüşlerine Yeniden Bakış”, 356.

⁸⁶ Akgün, *Goldziher ve Hadis*, 305.

⁸⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ebubekir Sifil, *Hz. Ömer’in Sünnet Anlayışı*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 76-131.

⁸⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Karakaş, “Hz. Ömer’in Hadis Rivayeti Açısından Değerlendirilmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (2019), 1233-1234.

⁸⁹ Dârimî, “Mukaddime”, 43.

⁹⁰ M. Yaşar Kandemir, “Ebû Hüreyre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/164; Ali Çelik, “Hz. Ömer’in Hadisçiliği”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1995), 260-261.

hadislerin âyetlerle aynı sayfaya yazılarak karıştırılması ihtimali nedeniyle hadis kitâbetine ihtiyatlı yaklaşmış,⁹¹ mushâfın sayfaları üzerine Kur'ân dışında başka bir şey yazılmasını kati surette yasaklamıştır.⁹² Hz. Osman (ö. 35/656) zamanında mushâflar çoğaltılmak üzere yedi bölgeye gönderilince ve bu endişe ortadan kalkınca sahâbenin çoğunluğu hadis yazımına müsnet bakmış, hadisler cüz ve sahîfelere yazılarak kayıt altına alınmaya başlanmıştır.

Beş yüz otuz dokuz kadar hadis rivayet eden ve bunların tamamı *Kütüb-i Sitte*'de yer alan Hz. Ömer'in⁹³ Ebû Hüreyre'den hadis rivayetini azaltmasını istemesini de maksatlı yorumlayan bazı müsteşrikler bulunmaktadır. Hz. Ömer'in Ebû Hüreyre'den bu talebinin sebebi onun hadisleri bağlamından kopartarak doğru anlaşılmasını ve kavranmasını engelleyecek tarzda peş peşe rivayet etmesiyle ilgilidir.⁹⁴ Hz. Ömer'in bu uyarısını yanlış anlayarak "onu sanki hadis rivayetine tamamen karşıymış gibi" göstermek art niyetli bir yaklaşımdır. Zira Hz. Ömer'in Ebû Hüreyre'ye uyarısı onun hadis rivayet usûl, yöntem ve tarzına yöneliktir.⁹⁵ Diğer taraftan Hz. Ebû Bekir'in (ö. 13/634) beş yüz hadis içeren sahîfesini yaktırmasının sebebi, hadis aldığı kimselerin Hz. Peygamber'in sözlerini onun ağzından çıktığı şekilde nakledip nakletmediklerinden emin olamaması ve bu sorumluluğu üzerine almakta çekinmek istemesidir.⁹⁶ Nitekim Hz. Ömer'in de hadisleri toplamak istediği, lakin daha sonra bundan vazgeçtiği iddia edilmiştir.⁹⁷ Hz. Ömer'in fikir değişikliğinin nedeni, hadis yazımının genel bir yasak olmasından değil, Kur'ân ile karıştırılması endişesinden kaynaklanmaktadır. Zira her iki halife de hadisleri yazma yasağının umumi olmadığını, bu yasağın belirli zaman ve belirli şahıslara mahsus olduğunu düşünmüşlerdir.⁹⁸ Binaenaleyh daha sonraki süreçte hadis yazan sahâbîlerin varlığı ve ashâbın çoğunluğunun hadis yazanlara itiraz etmemesi bu görüşü doğrulamaktadır.⁹⁹ Öte yandan hem Hz. Ebû Bekir hem de Hz. Ömer hadis ve sünnete çok büyük önem veren, hayatları boyunca ve hilafetleri döneminde Kur'ân'dan sonra sünnete müracaat eden ve binlerce meselede "sünnet ve hadis" amel eden iki halifedir. Hz. Ebû Bekir'in yazdırdığı beş yüz hadisi ölmeden önce yaktırdığı, Hz. Ömer'in bazı kimselere hadis rivayet etme yasağı getirdiği¹⁰⁰ ve sahâbeden

⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Sifil, *Hz. Ömer'in Sünnet Anlayışı*, 76-79; Çelik, "Hz. Ömer'in Hadisçiliği", 259-260.

⁹² Hamîdullah, "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini", 4. Muhittin Düzenli de "Kur'ân dışında benden hiçbir şey yazmayınız" rivayetiyle ilgili yaptığı araştırmada bu rivayetin hadislerin Kur'ân ile aynı sayfaya yazılmasının yasaklanması alakalı olduğunu, ayrıca yasağın genel olmadığını ve sahâbenin de böyle anlamadığını ifade eder. Bk. Muhittin Düzenli, "Kur'ân dışında benden hiçbir şey yazmayınız" Rivayeti ile Hadislerin Yazılmasını Yasaklayan Diğer Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkidi", *Tefsiri Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan, 2023), 36.

⁹³ Hz. Ömer'in naklettiği 539 kadar hadis *Kütüb-i Sitte*'de yer almaktadır. Bunların 81 tanesi Buhârî ve Müslim'in *el-Câmiü's-Şâhih* adlı eserlerindedir. Onun rivayet ettiği 26 hadis *Şâhihayn*'de ortak olarak geçerken yalnız Buhârî'nin *Şâhih*'inde 34, yalnız Müslim'in *Şâhih*'inde ise 21 hadisi vardır. Hz. Ömer'den *Kütüb-i Sitte* dışında da rivayet edilen hadisler bulunmaktadır. Bk. Karakaş, "Hz. Ömer'in Hadis Rivayeti Açısından Değerlendirilmesi", 1234-1236, 1242.

⁹⁴ Ayrıntılar için bk. Abdulvahap Özsoy, "Ebû Hüreyre'ye Yönelik İksârü'l-Hadîs Eleştirisine Farklı Bir Bakış", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014), 247-249.

⁹⁵ Özsoy, "Ebû Hüreyre'ye Yönelik İksârü'l-Hadîs Eleştirisine Farklı Bir Bakış", 252-253. Ayrıca bk. Sifil, *Hz. Ömer'in Sünnet Anlayışı*, 127-130.

⁹⁶ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Tezkiretü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1998), 1/5. Ayrıca bk. Hamîdullah, "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini", 4.

⁹⁷ Hz. Ömer'e nispet edilen; "Ben sünnetleri yazmayı istiyordum, ama sonra sizden önce çeşitli kitaplar yazan ve akabinde de Allah'ın Kitabı'nı terk ederek bunlara dalan kavimleri hatırladım. Allah'a yemin ederim ki, Allah'ın Kitabı'na ebediyen hiçbir şeyi karıştırmayacağım" şeklindeki rivayeti tahlil eden araştırmacılar, bu rivayetin munkatı' bir senedle geldiği, senedde yer alan Yahyâ b. Ca'de ve Urve b. Zübeyr'in Hz. Ömer'den hadis işitmedikleri, dolayısıyla isnâdındaki inkıta ve cerh edilmiş raviler nedeniyle bu rivayetin "zayıf ve illetli kabul edilmesi gerektiği" sonucuna ulaşmışlardır. Bk. Mutlu Gül - Hüseyin Kahraman, "Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in Hadis Tedvini Bakışları ile İlgili Rivayetlerin Tahlili", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2015), 144-150.

⁹⁸ Hamîdullah, "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvini", 4.

⁹⁹ Hz. Ömer'in hadis rivayeti konusundaki tutumunun ayrıntıları için bk. Sifil, *Hz. Ömer'in Sünnet Anlayışı*, 80-106.

¹⁰⁰ Hz. Ömer'in teşri' değeri olmayan, hüküm ve sünnet ifade etmeyen hadislerin rivayetine sınırlama getirdiğiyle alakalı bazı tespitler için bk. Yavuz Ünal, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış* (Samsun, Etüt Yayınları, 2001), 107-148.

bazılarını hadis rivayet ettikleri gerekçesiyle hapse attığı¹⁰¹ şeklindeki ahbârı esas alan, bunları maksatlı yorumlayan ve buradan hareketle hadis ve sünnet karşıtlığı yapanlar vardır. Bu kimseler hadislerin hem ezber hem de yazıyla korunarak nakledildiği gerçeğinin üzerini örtmeye ve zihinleri bulandırmaya çalışan Ehl-i Kur'ân'dır. Mehmet Görmez, hem Ehl-i Kur'ân'ın hem de bazı oryantalistlerin her iki halifeyle ilgili bu tür rivayetleri dillerine dolmalarını ve onların "Kur'ân'ı merkeze alan sünnet anlayışlarını, hadis rivayetlerini Kur'ân'a arz etme çabalarını ve bir hadisin Resûlullah'a isnad edilmesinde ne kadar titiz ve hassas davrandıkları gerçeğini" görmezden gelmelerini tenkit eder.¹⁰² Görmez, Kur'âncıların Müslümanların Kur'ân ile birlikte "sünnet ve hadis adını taşıyan" ikinci bir kaynak ihdas etmekle yanlış bir din telakkisine saptığı iddialarını haksız ve mesnetsiz bulur. Görmez'e göre bu tefrit düşünce biçimi böylesi bir neticeye Kur'ân'ın bütünlüğünü, sahâbenin şehâdetini, ümmetin icmâını bir kenara itip "resûl" ve "nebi" kavramlarının "sözde linguistik analizlerinden hareketle" ulaşmıştır.¹⁰³

Özetle, Goldziher'in Hz. Ömer hakkındaki iddiası peşin fikirli analizler olup gerçekleri yansıtmamaktadır. Zira beş yüzden fazla hadis rivayet eden Hz. Ömer'in hadislerin Kur'ân âyetleriyle aynı sayfaya yazılmaması yönündeki talimatını genelleştirip onu hadis kitâbetine ve rivayetine tamamen karşı gibi göstermek taraflı ve maksatlı analizlerden başkası değildir.

2.5. Hadislerin Yazımına Karşı Çıkanların Haklı Olduğu İddiası

Goldziher'in hadislerin yazılmasını istemeyenlerin haklı olduğu iddiası ve bunu temellendirmeye yönelik kurgusu da ciddi temelden yoksundur. Çünkü ilk zamanlarda Kur'ân âyetleriyle karışır endişesiyle Hz. Peygamber tarafından yasaklanan hadis yazımı¹⁰⁴ daha sonraları bazı sahâbîlere verilen özel izinle zaten ortadan kaldırılmıştır. Vahyin ilk temsilcileri, hadislerin nakledilmesinde son derece dikkatli davranmış, ezberle beraber yazıyı da kullanmış, Hz. Muhammed'in hadislerin yazılmasıyla ilgili yasağının genel bir emir olmadığını, bunun hadislerin âyetlerle karıştırılması ihtimali nedeniyle alınmış "geçici bir tedbir" olduğunu düşünmüşlerdir. Bu itibarla hadisler ilk bir asır boyunca sadece şifâhen nakledilmemiş, sözlü naklin yanında gittikçe artan oranda yazılı nakil de gerçekleştirilmiştir. Sahâbe nesli henüz hayattayken Emevî Devleti kapsamlı bir tedvîn faaliyeti başlatmış, bu tedvînden sonra da çeşitli amaçlarla değişik tasnif türü eserler vücuda getirilmiştir.¹⁰⁵ Muhammed Hamîdullah, yaptığı bir araştırmada Hz. Peygamber zamanında yazılan hadislerin sayısının yirmi bini,¹⁰⁶ hadisler dışında yazılan vesikaların sayısının ise üç yüzü geçtiğini kaydeder.¹⁰⁷ Subhî es-Sâlih (1926-1986) de, Goldziher'in ilk dönemlerde hadislerin yazıyla kayıt altına alınmadığı şeklindeki iddiasını tenkit eder, sahâbîlere ait sahîfeleri delil göstererek hadislerin Resûlullah hayattayken yazılmaya başlandığını, hadislerin hıfz ve zabt bakımından da müteselsil olduğunu ifade eder.¹⁰⁸ Benzer şekilde Fuad Sezgin de, Buhârî'nin *Şahîh*'inin yazılı kaynaklarını izini ararken onun eserini cüz ve sahîfeler başta olmak üzere yazılı müdevvenattan faydalanarak oluşturduğu tespitini yapar.¹⁰⁹ Sezgin, Goldziher'in hadis edebiyatının gelişim safhalarına dair verileri görmezden gelmesini, hadis kaynaklarının başlangıçlarını hicrî ikinci yüzyılın ilk yarısına yerleştirme çabasını ve bu hadis

¹⁰¹ İbn Hazm (ö. 456/1064), Muhammed Ebû Şehbe (ö. 1403/1983) ve Mustafa es-Sibâî, Hz. Ömer'in bazı sahâbîleri hapse attığından bahseden hadisin munkatı olduğunu kaydetmişlerdir. Bk. Çelik, "Hz. Ömer'in Hadisçiliği", 262. Sifil de, Hz. Ömer'in hadis rivayet eden bazı sahâbîleri göz hapsinde tuttuğu ya da hapse attığından bahseden rivayetlerin tartışmalı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bk. Sifil, *Hz. Ömer'in Sünnet Anlayışı*, 106-131.

¹⁰² Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu* (Ankara: Otto Yayınları, 2020), 49.

¹⁰³ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu*, 46.

¹⁰⁴ Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Şahîhu Müslim*, thk. M. Fuâd Abdülbâkî (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "Zühd", 72; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/12, 21, 39, 56.

¹⁰⁵ Ağırman, "Hadis Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi", 167.

¹⁰⁶ Ayrıntılar için bk. Hamîdullah, "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvîni", 4.

¹⁰⁷ Hamîdullah, "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvîni", 2.

¹⁰⁸ Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstihlaları*, trc. M. Yaşar Kandemir (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1986), 26-29.

¹⁰⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 88, 126-127.

koleksiyonlarının mevcut bir literatürden seçilmiş hadis kitapları olmayıp uzun yolculuklarda toplanan sözlü rivayetlerden oluştuğu iddiasını reddeder. O, Goldziher'in tedvîn ve tasnif kavramları arasındaki nüansı gözden kaçırmamasını ve tedvînin tasniften önce geldiği hakikatini görmemekteki ısrarını eleştirir, onun bu iddiasının tamamının ilmî ve tarihî gerçeklerle örtüşmediğini kanıtlarıyla ortaya koyar.¹¹⁰

Görüldüğü üzere tüm dikkatler Kur'ân-ı Kerîm ve onun muhafazasına teksif edildiği için hadisleri yazma yasağı ilk zamanlarda vuku bulmuş, Kur'ân-ı Kerîm'in muhafazasıyla alakalı hassas durum ortadan kalkınca önceki emir kaldırılmış ve hadislerin yazımına izin verilmiştir.¹¹¹ İbn Kuteybe (ö. 276/889), Râmhürmüzî (ö. 360/971), Hattâbî (ö. 388/998), Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) ve İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) gibi âlimler Hz. Muhammed'in bazı nedenlerle hadislerin kitâbetini geçici olarak yasakladığını, daha sonra bu yasağı kaldırdığını ifade etmişlerdir.¹¹² İsmail Cerrahoğlu (ö. 1443/2022) da; "kitâbete müsaade rivayetinin müteahhar olup nehy haberini nesh ettiği" kanaatindedir.¹¹³ Nitekim kimi sahâbîler, hadisleri Hz. Peygamber zamanında kimileri de onun vefatından sonra yazmıştır. Sahâbîler arasından Yahudilerin yaptığı gibi Tevrat'ı bir tarafa bırakıp kendi elleriyle yazdıkları kitaba dalıp helak olacaklarını düşünenler ve hadis kitâbetine karşı çıkanlar bulunsa da Hz. Peygamber'den dinlediklerini ve gördüklerini müzakere edip hatırlamak¹¹⁴ için şahsî hatırlatıcı notlar tutanlar da olmuş, tutulan bu notlar geliştirilmiş, tabiîn döneminde de bu gayretler artarak devam etmiştir.¹¹⁵ Bu itibarla Goldziher'in "Hz. Peygamber'den sözlerinin yazılmaması yönünde nakledilen mensûh rivayetleri" delil gösterip hadislerin ilk dönemlerde yazılmadığını, sadece şifâhen nakledildiğini iddia etmesi isabetli değildir. Zira mezkûr yasak genel olmayıp Hz. Peygamber'in "bazı sahâbîlere özel olarak hadis yazma izni verdiği" bilinmektedir.¹¹⁶

Hicrî ikinci asrın sonlarına kadar devam eden hadislerin yazımına karşı çıkışın arka planında hâlâ sözlü kültürün egemen olması, Arap yazısının yazılı belgelerden bilgi artıracak düzeye erişmemesi, bu nedenle de sözlü kültürün daha güvenilir addedilmesi, liyakatsiz kimselerin hadis kitâbetiyle meşgul olup hadisleri aslına uygun aktaramayacakları gibi

¹¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Seyhan, "Fuad Sezgin'in Goldziher'in İddialarına Reddiyesi (Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar Adlı Eseri Üzerinde)", 99-112. Ayşe Mutlu Özgür ise, Sezgin'in hicrî birinci asırdaki sınırlı sayıda yazım örneğini genelleştirip yazılı rivayet sürecinden bahsettiğini, bunu yaygın bir uygulama olarak gösterdiğini, oysa bunun savunmacı bir yaklaşım olup ikna edici olmadığını iddia eder. Bk. Ayşe Mutlu Özgür, *Hadise Oryantalist Yaklaşımlar Tek Râvîli Tarikler Üzerinde Bir İnceleme* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 109-110, 119. Kanaatimizce Özgür'ün iddiası isabetli değildir. Çünkü Sezgin'in yaptığı nadir örnekler bakılarak yapılan bir genelleme değil, hicrî birinci asırda sözlü rivayet eşliğinde gelişen bir yazım geleneği olduğuna dikkat çekmektir. Kaldı ki Sezgin'in tespit ettiği cüz ve sahîfelerin sınırlı sayıda olmasının nedeni, bu sahîfelerin tedvîn sürecinde hadis kaynaklarında yerlerini almalarıyla artık onlara ihtiyaç kalmamış olmasıdır. Nitekim tasnif devrinde vücuda getirilen eserler ün kazanınca tedvîn devrinde oluşturulan eserlere nasıl ilgi azaldıysa tedvîn devri eserlerine kaynaklık eden cüz ve sahîfeler bu kitaplarda yerlerini alınca artık onlara ihtiyaç kalmamıştır. Bu, gayet tabii bir durumdur. Hadisleri yazan, bunları ders halkalarında nakleden ve ilk bölgesel sistematik tedvîni gerçekleştiren müellifler, gerçek bir rivayet süreciyle bir hadisi hangi tabiiîden, onun da hangi sahâbîden aldıklarını yazarak kayıt altına almışlardır. Bu bakımdan şifâhî kültürden yazılı kültüre geçilirken hadis kitâbetine gösterilen tepkilerden bahseden ahbârı esas alarak yazım karşıtlığını genelleştirmek ve o dönemde cüz ve sahîfelerin yok denecek kadar az olduğunu iddia etmek resmin tek karesine bakarak analiz yapmak ve büyük resmi gözden kaçırmak demektir. Dolayısıyla Sezgin'in yaptığı sınırlı sayıda örnek üzerinden bir genelleme değil, konuya bütüncül bakarak o dönemin rivayet mantığına ve hadis edebiyatının erken dönem gelişim safhalarına dikkat çekmek, hadis koleksiyonlarının sadece şifâhî nakle dayanmadığını, tam tersine yazılı müdevvenattan seçilerek oluşturulduğunu ortaya koymaktır.

¹¹¹ Ağırman, "Hadîs Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi", 159.

¹¹² Ahmet Yücel, "Kitâbet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/82.

¹¹³ İsmail Cerrahoğlu, "Tefsir ve Hadis Kitâbetine Karşı Peygamber ve Sahabe'nin Durumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1961), 44.

¹¹⁴ İbn Abbâs'ın hadisleri müzâkere etmenin önemine yaptığı vurguyla alakalı bk. Dârimî, "Mukaddime", 51.

¹¹⁵ Mehmet Sait Toprak, "Hadislerin Rivayeti ve Korunmasında Şahsî Kayıtlar", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 8/2 (2008), 117-120.

¹¹⁶ Ağırman, "Hadîs Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi", 157-162; Yücel, "Kitâbet", 26/82.

endişeler gelmektedir.¹¹⁷ Bu bakımdan hadislerin yazımına olumsuz bakışın nedeni Goldziher'in iddia ettiği gibi sırf Hz. Peygamber'in konuyla ilgili hadisleri değildir. Çünkü Hz. Muhammed'in ahirete irtihali sonrası hem sahâbe hem de tabiîn arasında görülen hadis yazım karşıtlığının hiçbirinde "Resûlullah'ın sözlerini yazmayı yasaklayan rivayetlere" atıfta bulunulmamış, aksine itirazlar "şahsî görüşlere" veya "başka sosyolojik gerekçelere" dayandırılmıştır. Bu sosyolojik gerekçelerin en başında da sözlü kültürün hâkim olduğu Arap toplumunda "ezberin bilgi nakli açısından en sağlam yol görülmesi", şifâhî kültürün yaygın olduğu cemiyetlerde yazılı olmayan hususların değerinin yazılı olana göre çok daha fazla olması ve yazılan hadislerin ehil olmayan kimselerin eline geçip tahrife uğraması ihtimali gelmektedir.¹¹⁸ Bu nedenle erken dönemde yazıya fazla itimat edilmemiş, sözlü rivayet eşliğinde gelişen bir yazım geleneği olmuş, yazı, sadece hafızaya yardımcı olmak için kullanılmış,¹¹⁹ dolayısıyla âyetlerde ve hadislerde yazı teşvik edildiği halde şifâhî kültürün terk edilmesi yaklaşık bir buçuk asır sürmüştür. Havâric ve Gâliyye gibi politik gruplar ile hicrî birinci asrın sonlarından itibaren Kaderiyye ve Mürcie, daha sonra da Cehmiyye ve Müşebbihe gibi itikâdî mezhepler ortaya çıkınca, bu fırkalar işlerine gelmeyen hadisleri reddedip kendi görüşlerini desteklemek amacıyla hadis uydurmaya başlayınca muhaddislerin de hadislerin kitâbetine bakışı büyük ölçüde değişmiştir. Bunun üzerine halife Abdülazîz b. Mervân'ın (ö. 86/705) gerçekleştirmek isteyip de bir türlü yapamadığı hadisleri tedvîn fikrini oğlu halife Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) hayata geçirmiş, önde gelen âlimlerin hadis yazımına karşı çıkmayacaklarını anlayınca tedvîn işini resmen başlatmış; valilere, Medine halkına, tanınmış âlimlere yazı göndererek hadislerin yok olup gitmesinden duyduğu endişeyi dile getirmiş, onlardan hadisleri yazmalarını talep etmiştir.¹²⁰ Nitekim Nabia Abbott da bu tarihî hakikati tespit etmiş, Hz. Ömer'in vefatı ve Hz. Osman'ın Kur'ân'ı toplatmasından sonra "hadis kitâbetinin önündeki iki önemli engelin" ortadan kalktığını ileri sürmüştür. O, hicrî birinci asrın ikinci yarısından itibaren hadis kitâbetinin hız kazandığını, hadislerin Mekke ve Medine başta olmak üzere belirli merkezlerde öğretilmeye başlandığını, bu sürece fakihlerin de dâhil olduğunu ifade etmiştir. Abbott, sadece Ömer b. Abdülazîz'in değil, Muâviye'den (ö. 60/680) başlayarak Emevî halifeleri Mervân b. el-Hakem (ö. 65/685) ile Abdülmelik b. Mervân'ın da hadis rivayetiyle ilgilendiğini, Ömer b. Abdülazîz'in bu işe özel ihtimam gösterdiğini, Zührî'nin de, Ebu Bekir b. Hazm'ın (ö. 120/738) başlattığı hadis tedvînini büyük ölçüde tamamladığını belirtmiştir. Ayrıca Abbott, yazılı ve sözlü rivayetin başından itibaren beraber ilerlediğini, sahâbe ve tabiîn tarafından nakledilen nebevî hadislerin muhaddisler tarafından titizlikle toplanıp analiz edildiğini kaydetmiştir.¹²¹

Görüldüğü üzere Goldziher'in en temel yanlışı, hadisleri oluş halindeki bir dinin tarihî verileri olarak görmesi ve yöntemini bu temel anlayış çerçevesinde şekillendirmesidir. O, bu anlayışı esas alarak teorilerine uymayan haberleri gerçekdışı saymış, bazı kaynakları görmezden gelmiş, birkaç örneğe bakarak genelleme yapmıştır. Yazar, bu anlayış çerçevesinde hadislerin yazılmasını yasaklayan rivayetleri Ehl-i re'y'in, izin verenleri ise Ehl-i hadîs'in uydurduğunu bile ileri sürmüştür. Oysa Hatib el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Takyîdül-'ilm* adlı eserinin tenkitli neşrini yapan Yûsuf el-İş'in (ö. 1387/1967) tespitine göre söz konusu dönemde Ehl-i re'y'den olup hadislerin kitâbetine taraftar olanlar olduğu gibi Ehl-i hadîs'ten olup hadislerin yazılmasına karşı çıkanlar bulunmaktadır.¹²² Dolayısıyla müellifin bu temel anlayış ve yönteminin hiçbir işe yaramadığı ve onu çok yanlış sonuçlara

¹¹⁷ Muhittin Düzenli, "Hadis Kitâbeti Karşıtlığının Tarihî Arka Planı", *Diyanet İlmî Dergi* 59 (2023), 525-530, 541, 545-546. Sözlü kültürün hâkim olduğu toplumlarda genellikle yazılı belgeye itimat edilmediğiyle alakalı bazı tespitler için bk. Mutlu Özgür, *Hadise Oryantalist Yaklaşımlar Tek Râvili Tarikler Özelinde Bir İnceleme*, 103-106.

¹¹⁸ Düzenli, "Hadis Kitâbeti Karşıtlığının Tarihî Arka Planı", 545.

¹¹⁹ Mutlu Özgür, *Hadise Oryantalist Yaklaşımlar Tek Râvili Tarikler Özelinde Bir İnceleme*, 107-109.

¹²⁰ Yücel, "Kitâbet", 26/82.

¹²¹ Mutlu Özgür, *Hadise Oryantalist Yaklaşımlar Tek Râvili Tarikler Özelinde Bir İnceleme*, 111-112.

¹²² Subhi es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstihlaları*, 28-29.

götürdüğü anlaşılmaktadır.¹²³ Nitekim Motzki, Goldziher'in hadisleri tarihlendirirken çoğu zaman sezgilerine göre hareket ettiğini ve önemli ölçüde keyfi davrandığını kaydetmiştir.¹²⁴

Netice olarak, Goldziher'in "hadislerin yazımına karşı çıkan sahâbî ve tabîinden bazı kimselerin sözlerini gerekçe gösterip" hadislerin ilk iki asır boyunca yazılmadığı iddiası isabetsizdir. Zira tarihî veriler onun bu tezini yanlışlamaktadır. Yazarın bu iddiayı ortaya atmasının sebebi, hadislerin sahâbe döneminden itibaren yazıldığı, cüz ve sahîfelerde toplandığı, hicrî birinci asrın sonlarından itibaren tedvîn ve tasnif süreçleriyle temel hadis musannefâtının oluşturulduğu gerçeğini perdelemektir. Ayrıca hadislerin ilk üç asır boyunca şifâhen nakledildiği düşüncesini zihinlere yerleştirip yazıyla kaydedilmeyen ve asırlarca sözlü nakledilen hadislere güvenilemeyeceği algısını oluşturmaktır. Zira ona göre şifâhî nakil kırılığandır ve bu naklin süresi uzadıkça orijinal lafızlar tahrif olur. Goldziher'in daha önceki çalışmalarında da benzer fikirleri savunduğu, aynı görüşü ısrarla bu makalesinde de sürdürdüğü, hadislerle ilgili negatif algı oluşturma faaliyetinden hiçbir zaman vazgeçmediği anlaşılmaktadır.

2.6. Hz. Muhammed'e Kur'an'dan Ayrı Vahiy Verildiğini Savunanları Eleştirenler Olduğu Tespiti

Goldziher, Hz. Muhammed'in de tıpkı Hz. Mûsâ gibi Yüce Allah'ın seçtiği elçilerden bir elçi olduğunu kesinlikle kabul etmemiş, İslâm'ın tevhîd konusunda Yahudilikten, diğer konularda da Hıristiyanlıktan etkilenen "dinî bir reform hareketi" olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre İslâm dini Yahudilik, Hıristiyanlık ve Mecûsîlik'ten etkilenmiş, inanç esaslarının oluşumunda Yunan düşüncesi, fıkın teşekkülünde Roma hukuku, politik düzenin oluşumunda İran, tasavvufun şekillenmesinde ise Yeni Eflâtunculuk ve Hint düşüncesi etkili olmuştur. Goldziher, İslâm hukukçularının hadis uydurduklarını ve zamanla hukukun kaynağı olarak sünneti Kur'an ile aynı seviyeye çıkarmaya çalıştıklarını iddia etmiştir.¹²⁵

Goldziher, Hz. Muhammed'e Kur'an'dan ayrı vahiy verildiğini savunanlara yönelik tepkiler olduğu tespitinde¹²⁶ kısmen haklı olsa da hadislerin yazılmasına veya şifâhen rivayet edilmesine karşı çıkanların gerekçeleriyle onun ileri sürdüğü farklı şeylerdir. Goldziher'in ilerleyen dönemlerde hadis ve sünneti vahy-i gayri metlûv gören Ehl-i hadîs'e tepki gösteren Ehl-i re'y ekolünün bazı söylemlerini esas alarak "bunu hadislerin şifâhen nakledilmesine ve kitâbetine karşı çıkanlarla ilişkilendirmesi" isabetli değildir. Bu ikisi, birbirinden farklı hususlardır. Hicrî ikinci asrın ortalarında ve üçüncü asrın başlarında yapılan tartışmaların argümanlarını hicrî birinci asrın sonlarındaki tartışmaları analiz ederken delil olarak kullanmak anakronizme düşmektir. Ayrıca hadislerin hicrî üçüncü asrın ilk yarısında yazıldığı iddiasının altyapısını oluşturmak için tarihî gerçekleri bu şekilde tahrife kalkışmak bilimsel araştırma ilkelerine de aykırıdır. Bununla birlikte Müslümanların zihninde "yazılmamış vahiy fikrinin" oluşmasında "Hz. Mûsâ'ya Tevrat'tan ayrı bir de şifâhî Tevrat verildiği şeklindeki Yahudi görüşünün" tesiri olabileceği tespitinde¹²⁷ haklılık payı olduğu söylenebilir. Nitekim yazar, daha önceki bir çalışmasında da sünnet malzemesiyle Yahudi Mişnası arasında benzerlik olduğunu ileri sürmüştür.¹²⁸ Sait Toprak da, hadislerin yazıya geçirilmesi veyahut metinleşme sürecinin kısmen İbranî gelenekteki Talmud'un derlenmesiyle benzerlik arz ettiği kanaatine ulaşmıştır.¹²⁹

¹²³ Yücel, *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*, 181-182.

¹²⁴ Harald Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, çev. Bekir Kuzudişli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2011), 73.

¹²⁵ Sabri Çap, "Goldziher ve Schacht'ın Hadislerin Yazılması ve Tedvînine Dair Görüşlerinin Kökenleri", *Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm*, ed. İbrahim Özçoşar vd. (İstanbul: Divan Kitap, 2022), 248. Özgür, Goldziher'in Roma hukukunun İslâm hukukunu etkilediği iddiasının isabetli olmadığı kanaatindedir. Bk. Mutlu Özgür, *Hadise Oryantalist Yaklaşımlar Tek Râvîli Tarikler Özelinde Bir İnceleme*, 136-137.

¹²⁶ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 103.

¹²⁷ Goldziher, "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler", 96-97.

¹²⁸ Goldziher, *İslâm Kültürü Araştırmaları*, 2/287.

¹²⁹ Toprak, "Hadislerin Rivâyeti ve Korunmasında Şahsî Kayıtlar", 111.

Goldziher'den önce de bazı müsteşrikler, İslâm'ın Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi diğer din veya kültürlerden alınan unsurlardan oluşturulduğunu, hadislerin de Talmud'dan alındığını, Kur'ân ve sünnetin Yahudilikteki Mikra ve Mişna'ya benzediğini iddia etmişlerdir. "Suna (Sünnet)" adıyla hadis ve sünnet mevzularına ve hadis kitaplarına yer veren Heinrich Hottinger (1620-1667), hadislerle Yahudi kaynakları arasında benzerlik kuran, hadis ve sünneti Yahudilikteki Mişna'ya benzeten ilk kişidir. Hottinger'den önceki şarkiyatçılar sadece "sünnet" kavramını kullanırken o, hadis ve sünnet kavramlarının her ikisine de kullanmıştır. Ancak Hottinger, hadis ve sünnet ile Talmud arasında bir benzerlikten veya iktibastan söz etmemiştir. Hottinger, sünnet kavramının Arap toplumlarında istimalinin Yahudilerdeki "Mişna" gibi olduğunu ve "yazılı olmayan sözlü kanun" anlamına geldiğini söylemiş, "Kur'ân ve sünnetin" İbrânîce'deki "Miqrâ ve Mişna" gibi olduğunu ileri sürmüştür.¹³⁰

Kanaatimizce Goldziher'in bu mevzuyla alakalı düşüncesini doğru tespit etmek, yaptığı genellemenin yanlışlığını ortaya koymak ve meseleyi vuzûha kavuşturmak için sünnetin mahiyetiyle ilgili tartışmalara kısaca işaret etmemizde fayda vardır. Bilindiği üzere sünnet ve hadis vahy-i gayri metlûv olup olmadığıyla alakalı âyetlerde ve sahîh hadislerde açık ve net bir bilgi yoktur. Günümüzde de devam eden bu tartışmalarda başlıca üç görüş mevcuttur. Birinci gruptakiler, "sünnetin tamamının vahiy mahsulü" olduğunu, ikinci gruptakiler "sünnette vahiy mahsulü hiçbir şey olmadığını", üçüncü gruptakiler ise "sünnetin bir kısmının vahiy mahsulü, büyük bir kısmının ise Hz. Muhammed'in içtihatlarının ürünü" olduğunu ifade ederler. Bize göre üçüncü görüşü savunanların delilleri daha makul, mantıklı ve isabetlidir. Zira birinci gruptakilerin Hz. Peygamber'in her söz ve davranışının vahiyyle bildirildiğini kabul etmeleri "sünneti bütünüyle ilâhî kaynaklı" hâle getirmiş, Kur'ân hükümlerinin sünnetle neshine onay veren bir anlayışı doğurmuştur. Bu anlayış, Hz. Peygamber'i insani özelliklerinden tamamen arındırmış ve onu ümmetine örnek/model olma konumundan uzaklaştırmıştır.¹³¹ Oysa böyle bir yaklaşım ifrat olup sünnetin tamamının vahiy mahsulü olması söz konusu değildir. Zira Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber'in bazı hatalar yaptığını, bunların düzeltildiğini,¹³² onun da insan olduğunu, "görevi dışındaki konularda" hata ettiğini haber vermektedir.¹³³ Eğer onun tüm davranışları vahiy mahsulü olsaydı hiçbir konuda yanılmaması gerekirdi. Bu bakımdan Kur'ân'da onun yanıldığı haber verilmesi sünnetin tamamının vahiy kaynaklı olmadığını en güçlü delildir. Bu itibarla onu insani özelliklerinden soyutlayarak beşer üstü bir varlık konumuna yükseltmek nasıl yanlışsa her söz, karar ve davranışının "vahiyyle belirlendiğini" iddia etmek, onu kendi iradesiyle hareket edemeyen robot konumuna indirgemek de aynı şekilde yanlıştır. Zira kıyamete kadar gelecek tüm insanlara gönderilen,¹³⁴ müjdeci, uyarıcı ve şahit/model/tanık olan Hz. Peygamber'in risâlet görevi haricindeki konularda yanılması normaldir. Nitekim bazı hadislerde de tıpkı âyetlerin bildirdiği gibi Hz. Peygamber'in içtihatlarında yanıldığı haber verilmektedir. Bu rivayetler her ne kadar Kur'ân kadar kesinlik arz etmese de onun her söz veya davranışının vahiy ürünü olamayacağını bir diğer delildir. Çünkü onun insan olarak yaptığı bu tercihler sünnetin tamamının vahiy mahsulü olmadığını gösterir. Mesela Hz. Peygamber, Bedir Savaşı öncesi aldığı karardan Hubâb b. Münzir'in (ö. 20/641[?]) uyarısı üzerine vazgeçmiş,

¹³⁰ Çap, "Goldziher ve Schacht'ın Hadislerin Yazılması ve Tedvînine Dair Görüşlerinin Kökenleri", 245-246.

¹³¹ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 141-170; Faik Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'an Vahiyi Dışında Bilgilendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 52-188; Hasan Maçın, "Kur'an Dışı Vahyin İmkân ve Vukuûna Dair Farklı Bir Bakış", *Mecmua* 6/12 (2021), 133-148; Cemil Cahit Mollaibrahimoğlu, *Kur'an Dışı Vahyin İmkânı/Zorunluluğu -Kur'an'ın Anlaşılması için Sünnetin Gerekliği-* (İstanbul: İlahiyat Yayınları, 2023); Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 401-403.

¹³² el-Enfâl 8/67.

¹³³ Peygamberlerin görevleri dışındaki konularda hata ettiklerini haber veren bazı âyetler için bk. et-Tâhâ 20/115; el-Enbiyâ 21/87; el-Kasas 28/15.

¹³⁴ Hz. Muhammed'in tüm insanlara gönderilen son elçi olduğuyla alakalı bazı âyetler için bk. en-Nisâ 4/79; el-A'râf 7/158; el-Enbiyâ 21/107; es-Sebe' 34/28; eş-Şûrâ 42/7. Ayrıca bk. el-En'âm 6/19; Yasîn 36/6.

Hubâb'ın teklifini daha isabetli görüp uygulamıştır.¹³⁵ Görüldüğü üzere Hz. Muhammed vahiyle yönlendirilmediği hususlarda şahsî görüşüyle hareket etmektedir.¹³⁶ Dolayısıyla içtihatlarında hata ihtimali nedeniyle Hz. Peygamber'in de diğer insanlardan bir farkı yoktur ve bu, sünnetin tamamının vahiy mahsulü olmadığına bir diğer kanıtıdır. Hz. Peygamber'in içtihatlarının mahiyeti ve niteliği tartışılmalı da pek çok İslâm âlimi onun "içtihat ettiği gerçeğini" kabul etmişlerdir. Nitekim "Allah seni affetsin! Kimin doğru, kimin yalan söylediğini iyice araştırıp ortaya çıkarmadan onlara niçin (öyle kolayca) izin verdin?"¹³⁷ âyeti Hz. Peygamber'in zaman zaman içtihat ettiğini, bazen bu içtihatlarında yanıldığını gösterir. Bu nedenle Hz. Peygamber'in içtihat etmesi sünnetin tamamının vahiy mahsulü olamayacağına bir diğer güçlü delildir. Bu bakımdan zikredilen tüm bu kanıtlar "sünnetin tamamının vahiy mahsulü olduğu şeklindeki görüşün" isabetli olmadığını ortaya koyar.¹³⁸

İkinci görüşü savunanlar ise sünnetin hiçbir şekilde vahy-i gayri metlûv olmadığını ileri sürer, Kur'ân'ı merkeze alır, hadis ve sünneti toptan reddederler. Bu kimselere göre Kur'ân açık ve anlaşılır bir hitaptır, Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in açıklamasına da ihtiyacı yoktur. Hz. Muhammed'e Kur'ân dışında hiçbir vahiy gelmemiştir, onun tek görevi Kur'ân'ı insanlara ulaştırmaktır. Ayrıca ona ittibâ etmeye de gerek yoktur. Çünkü Kur'ân; "Size indirilene (Kur'ân'a) tabi olun!"¹³⁹ demektedir. Ehl-i Kur'ân'a göre Hz. Peygamber'e içtimaî mevzularda değil, dinî fiillerinde ittibâ etmek yeterlidir. Hz. Muhammed'in açıklamaları kendi devrine özeldir, bunlarla sadece o dönemde amel edilebilir ve ölümüyle de artık bu uygulama tamamen sona ermiştir. Görüldüğü üzere Ehl-i Kur'ân, Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarının güvenilir bir şekilde nakledilmediğini iddia ederek hadisi ve sünneti devre dışı bırakmış, Hz. Muhammed'e münasip görmedikleri Kur'ân'ı anlama ve açıklama yetkisini kendi uhdelere almakta tereddüt etmemiş, Kur'ân'ı kendi arzularına göre te'vil etmekten de çekinmemişlerdir.¹⁴⁰ Bu itibarla "sünnetin hiçbir şekilde vahiy mahsulü olamayacağı şeklindeki bu tefrit görüş" meseleye bütüncül değil parçacı/lafızcı yaklaşımın, muhakeme noksanlığının ve olumsuz örneklere bakılarak yapılan genellemelerin tabii bir sonucudur.

Üçüncü görüşü savunanlar ise Cenâb-ı Hakk'ın Peygamber'iyile Kur'ân dışında başka yollarla da iletişim kurabileceğini ifade etmiş, bazı âyet¹⁴¹ ve hadisleri¹⁴² iddialarına delil getirmişlerdir. Onlar, Hz. Peygamber'in Allah Teâlâ ile Kur'ân dışında başka yollarla da iletişim kurabileceğini belirtmişlerdir. Nitekim ilk Hanefî usulcülerinden Cessâs (ö. 370/981) da Hz. Peygamber'in sünnetinin bir kısmının vahiy, bir kısmının ilham ve bir kısmının onun içtihatları (ilâhî iradenin keşfi çabası) olduğunu kaydetmiştir.¹⁴³ Dolayısıyla Yüce Allah, son Peygamber'iyile Kur'ân dışında başka yollarla da iletişim kurmuş olup sadık rüya veya kalbe gelen ilham bu iletişim yollarından sadece ikisidir; ancak bizim bilmediğimiz başka iletişim kanallarının da olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bakımdan sünnetin bir kısmının vahy-i gayri metlûv olması imkân dâhilindedir. Ancak sünnetin tamamının Kur'ân dışı vahiy olduğunu söylemek de doğru değildir. Kanaatimizce Kur'ân dışı vahiy "belirli konularla sınırlı kabul etmek" daha isabetli görünmektedir.¹⁴⁴ Sünnetin küçük bir kısmı vahy-i gayri metlûv (sadık rüya, ilâhî ilham, vs.) iken büyük bir kısmı Hz. Peygamber'in içtihatlarının

¹³⁵ M. Yaşar Kandemir, "Hubâb b. Münzir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/264.

¹³⁶ Ebû Dâvûd, "Akdiye", 7.

¹³⁷ et-Tevbe 9/43.

¹³⁸ Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 403-404.

¹³⁹ el-A'râf 7/3.

¹⁴⁰ Ayrıntılar için bk. Enbiya Yıldırım, *Kur'ân Bize Yeter Söylemi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 17-28, 34-97.

¹⁴¹ el-Bakara 2/144; el-Enfâl 8/7; el-Fetih 48/27; et-Tahrim 66/3.

¹⁴² Buhârî, "Şehâdât", 15; Ta'bîr", 39; "Menâkıb", 25; Müslim, "Rü'yâ", 20.

¹⁴³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el Cessâs, *el-Fuşûl fi'l-usûl*, nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî (Kuveyt, y.y., 1414/1994), 3/239-244.

¹⁴⁴ Bağcı, *Hadis Tarihi ve Usulü*, 406-407. Daha ayrıntılı değerlendirmeler için bk. Genç, *Sünnet-Vahiy İlişkisi*, 169-324; Akcaoğlu, *Hz. Peygamber'in Kur'an Vahiyi Dışında Bilgilendirilmesi*, 190-474.

ürünüdür. Dolayısıyla Goldziher'in yaptığı tespit birinci gruptakiler için geçerli olsa da Müslümanların tamamının düşüncelerini yansıtmadığı için isabetli değildir.

Goldziher'in vahy-i gayri metlûv düşüncesinin oluşumunda "hadislerin kitâbetinin etkili olduğu" iddiası da isabetsizdir. Hadisler şifâhen nakledilmeye devam edilseydi de zaten onların tamamının vahy-i gayri metlûv olduğunu ileri sürenler olabilecekti. Kaldı ki kitap ve hikmetten bahsedilen âyetlerde geçen hikmet ile kastedilenin "hadis ve sünnet" olduğunu düşünen birisinin farklı davranmasını beklemek doğru olmazdı. Hz. Peygamber, özellikle geceleri Kur'ân üzerinde sağlıklı tefekkür yaparak¹⁴⁵ ve Hz. Cebrail'in (a.s.) manevî desteği, yardımı ve yönlendirmesiyle böyle bir hikmeti elde etmiştir. O, meseleleri çok yönlü değerlendirmiş, mantık kurallarına uygun davranmış, istişareyi elden bırakmamış, ortak aklı devreye sokmuş, olayları sebep ve sonuçlarıyla birlikte analiz ederek içtihatlar yapmış, Kur'ân'ın hayata açılımı olan nebevî sünnetini Müslümanlara miras bırakmış ve onların da "hikmet sahibi muttakî müminler" olmalarını istemiştir.

Goldziher'in Kur'ân ile sünneti aynı değerde görüp Kur'ân'ın hükmünün sünnetle kaldırılabilceğini söyleyen Müslüman ilahiyatçılar olduğu tespiti malumu ilan kabildir. Goldziher'in bu tespitinde haklılık payı olsa da bu duruma hadislerin kitâbetinin yol açtığı düşüncesi isabetsizdir. Zira bunun nedeni Ehl-i hadîs zihniyeti ve onların hadislerle yaklaşımlarıdır. Bu ekolün temsilcilerinin büyük bir kısmının hadislerin tamamını vahy-i gayri metlûv görmelerinin nedeni hadislerin kitâbeti değil, onların hadise ve sünnete yüklediği anlam ile Yahudiliğin Mişna geleneğinden menfi anlamda etkilenmiş olmalarıdır. Burada Goldziher'in "hadislerin kitâbetinin vahy-i gayri metlûv düşüncesinin oluşmasına neden olduğu" şeklindeki iddiası ciddi temele dayanmayan yüzeysel analizlerdir. Zira bu düşüncenin oluşmasında etkin ve belirleyici olan Ehl-i hadîs'in Kur'ân'ı açıklarken aklı ve yorumu devre dışı bırakmaları ve rivayetlere önem ve öncelik vermeleridir. Onların bu hatasına dikkat çekerek hadislerin yazılmaması gerektiğini savunmak, bu yanlış düşünelere hadis kitâbetinin yol açtığını ileri sürmek Goldziher'in doğru, gerçekçi ve tutarlı analizler yapamadığını göstermektedir. Bize göre Goldziher'in yanılmasının en temel sebebi, hadislerin asırlar boyunca şifâhen nakledildiği ve yazılarak kayıt altına alınmamış rivayetlere güvenilemeyeceği şeklindeki kurgusunun alt yapısını temellendirmeye çalışırken duygularının esiri olması, bütüncül bir perspektifle meseleyi ele alamaması, tikel örneklerden hareketle genelleme yapması ve zorakî yorumlara yönelmesidir.

Sonuç

Hz. Peygamber zamanında ve sonrasında bilgiyi korumada hafıza her zaman yazıdan önce gelmiş, Kur'ân'ın muhafazasında da aynı durum söz konusu olmuştur. Nitekim noktalama işaretlerinin henüz teşekkül etmediği bir dönemde ezber olmaksızın yazıları tahrif etmek ve metni yanlış okumak mümkündür. Bu nedenle hadisler sahâbe tarafından ezberlenerek muhafaza edilmiş, bazı sahâbiler de ilave olarak hadisleri yazmışlardır. Sahâbe ve tabiînden bazılarının hâlâ hadislerin yazılmasına taraftar olamamalarının en önemli sebeplerinden birisi de onların bu hassasiyetleridir. Onlar, hadisleri korumak amacıyla yazıya güvenenlerin ezberi ihmal edeceklerini düşünmüş, bu yüzden de hadislerin kitâbetine sıcak bakmamışlardır. Ancak hadislerin yazılmasını onaylayan ve karşı çıkmayan pek çok sahâbî de vardır. Dolayısıyla o dönemin sosyolojik şartlarını dikkate almadan yapılan değerlendirmeler anakronizme düşmekle sonuçlanır ve anlaşılana o ki, Yahudi oryantalist Ignaz Goldziher anakronizme düşmekten kurtulamamıştır.

Goldziher'in hadis ve sünnetle bu kadar çok ilgilenmesinin nedeni, her ikisinin Müslümanların hayatlarını şekillendirmede belirleyici bir role sahip olmalarıdır. Zira İslâm'ın üç kitada çok kısa sürede yayılmasının arkasındaki en büyük sır, Resûlullah'ın hayatı hakkında bilgiler veren hadisler ile Kur'ân'ın nebevî tefsiri olan sahîh sünnettir. Goldziher, hadis ve sünneti değersizleştirmek için hadislerin Yahudiliğin yazılı-sözlü kaynaklarına dayandığını, her türlü mezhep, siyasî eğilim ve fırkaya mensup Müslümanların Yahudilik ve

¹⁴⁵ el-Müzzemmil 73/1-4, 20.

Hıristiyanlık başta olmak üzere muhtelif din ve kültürlerden aldıkları sözleri değiştirip Hz. Peygamber'e söylediğini ve bunu da hadis olarak rivayet ettiklerini iddia etmiştir. Müellifin hadislerin yazıyla kayıt altına alınması faaliyetlerine şüpheyle yaklaşmasının, bu konudaki rivayetleri görmezden gelmesinin veya işine yarayacak şekilde yorumlamasının arkasındaki temel saik de budur. Bu bakımdan onun birkaç örnek üzerinden hadisler ve hadis literatürü hakkında genel bir hükme varması ilmî ve etik değildir. Yazar, kurgusal yaklaşımının bir sonucu olarak meseleye ön kabulle ve aşırı şüpheyle yaklaşmış, bazı sahâbîlerin hadislerin yazılmasına karşı çıktıklarını haber veren rivayetleri kalkan olarak kullanıp yazılı hadis malzemesinin yok denecek kadar az olduğunu iddia etmiş, bu yüzden de hadislerin büyük bir kısmının sonraki süreçte uydurulup şifâhen nakledildiği tezini ısrarla savunmuştur.

Goldziher, referans gösterdiği kişilerin görüşlerine bütüncül değil, parçacı yaklaşmış, işine yarayan rivayetleri tezini destekleyecek şekilde kullanmış, söz konusu rivayetlerin söylendiği toplumsal şartları dikkate almamış ve Hz. Peygamber devrinde hadisleri yazan sahâbîleri görmezden gelmiştir. Bu nedenle o, hadislerin yazımına karşı çıkan sahâbe ve tabîinin ileri gelenlerinin özellikle fitnenin yaygınlaşmasıyla ve birçok fırkanın ortaya çıkmasıyla bu görüşlerini değiştirdiklerini, artık hadislerin kitâbetine karşı çıkmadıklarını, hadislerin yazılması çabalarını desteklediklerini bilerek göz ardı etmiştir. Goldziher'in, sahâbenin övgüsü hak eden bu gayretlerini görmezden gelmesi, hadis rivayetinden çekinen sahâbîlerin sözlerini maksatlı yorumlaması ve hadis kaynakları hakkında şüphe uyandırmaya çalışması ilmî tarafsızlığını yitirdiğini ve objektif olamadığı göstermektedir.

Müellifin, hadis rivayet etmekten çekinen sahâbîler olmasına rağmen müsnedlerde sahâbeden nakledilen bol miktarda hadis bulunmasını alaycı bir dille ifade etmesi, hadis koleksiyonlarına duyulan güveni sarsmaya çalışması ve bu iddiasını sanki tam bir tümevarım ve titiz bir çalışma sonucu elde edilmiş genel bir hüküm gibi sunması yanlıştır. Aynı şekilde Hz. Ömer'in hadislere aykırı yaptığı işlerin bilinmesini istemediği için hadis rivayetine karşı çıktığını iddia etmesi ilmî değeri bulunmayan analizlerdir.

Goldziher'in Hz. Peygamber'e güvenilir bir şekilde ulaşabilen çok az rivayet bulunduğunu ileri sürmesi, Hz. Ömer'in Kur'ân'ı terk edecekleri endişesiyle hadislerin yazılı olduğu sahifeleri yaktığından bahseden asılsız rivayetleri tezini destekleyecek şekilde istimali de maksatlıdır. Yazarın hadislerin yazılmasını yasaklayan rivayetlere müspet yaklaşırken yazılmasına izin verenlere karşı menfî bir tutum takınması art niyetinin ve önyargısının bir sonucudur. Zira o, varsayımlarını ön kabullere, eksik veya göz ardı edilmiş verilere ve bilimsel olmayan analizlere dayandırmış ve yanılmıştır.

Netice olarak, Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethettikten sonra yaptığı konuşmanın Ebû Şah için yazılmasını emrettiğini haber veren rivayet "hadislerin yazılabileceğini gösteren" en sağlam delillerden sadece bir tanesidir. Vahyin ilk temsilcilerini takip eden kuşakların hadislerin kitâbetine izin veren bu tür rivayetleri esas alarak ve meseleye bütüncül yaklaşarak şifâhî kültürden yazılı kültüre geçerken Hz. Muhammed'in sünnet ve hadislerini, ashâbın söz ve fiillerini gelecek nesillere aktaracak şekilde yazıyla kayıt altına almaları sırf kendi adlarına değil tüm insanlık adına takdiri ve alkışı hak eden üstün çaba ve gayretlerdir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Çıkar Çatışması / Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder / The author declare that have no competing interests.

Kaynakça

- Abbott, Nabia. *Studies in Arabic Literary Papyri, II: Qur'anic Commentary and Tradition*. Chicago: The University of Chicago Press, 1967.
- Ağırman, Cemal. "Hadîs Edebiyatının İntikal Safhaları ve Kitâbet Meselesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 155-168.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Akcaoğlu, Faik. *H. Peygamber'in Kur'an Vahyi Dışında Bilgilendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Akgün, Hüseyin. *Goldziher ve Hadis*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2019.
- Akgün, Hüseyin. "Hadislerin Otantikliği Hususunda Bazı Oryantalistlerin Görüşleri ve 'Hadisin Özü' (Kern, Core) Kavramı". *Hikmet Yurdu* 8/15 (2015), 75-97.
- Aydın, Nevzat. "Hadislerin İlk Dönem Tasnif Süreci Üzerine Bir Değerlendirme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (Mayıs 2011), 199-230.
- A'zamî, Muhammed Mustafa. *İlk Devir Hadis Edebiyatı ve Peygamberimiz'in Hadisleri'nin Tedvîn Târîhi*. trc. Hulusi Yavuz. İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- Bağcı, Hacı Musa. *Hadis Tarihi ve Usulü*. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Şaḥîḥu'l-Buḥârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Canikli, İlyas. "Ignaz Goldziher'in 'İslâm Kültürü ve Araştırmaları I-II' Eseri Bağlamında Hz. Peygamber ve Hadisler Hakkındaki Görüşlerine Yeniden Bakış". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2020), 339-364. <https://doi.org/10.33460/beuifd.787286>
- Cerrahoğlu, İsmail. "Tefsir ve Hadis Kitabetine Karşı Peygamber ve Sahabe'nin Durumu". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (1961), 39-46. <https://doi.org/10.1501/ilhfak.0000001211>
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fuṣûl fî'l-uṣûl*. nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî. 4 Cilt. Kuveyt: y.y., 1414/1994.
- Çap, Sabri. "Goldziher ve Schacht'ın Hadislerin Yazılması ve Tedvînine Dair Görüşlerinin Kökenleri". *Modern Dönemde Hadis ve Babanzâde Ahmed Naîm*. ed. İbrahim Özçoşar vd. 233-262. İstanbul: Divan Kitap, 2022.
- Çelik, Ali. "Hz. Ömer'in Hadisçiliği", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1995), 253-276.
- Dârimî, Abdullah b. Abdirrahman es-Semerkindî. *Sünenü'd-Dârimî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Doğan, Halil İbrahim. "Hicrî II. Asırda Hadis Rivayeti: Mu'âfâ b. 'İmrân'ın (öl. 185/801) Vasiyet'indeki Belâğ Rivayetler". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/1 (Haziran 2023), 280-307. <https://doi.org/10.52637/kiid.1271654>
- Düzenli, Muhittin. "Hadis Kitâbeti Karşıtlığının Tarihî Arka Planı". *Diyanet İlmî Dergi* 59 (2023), 521-550.
- Düzenli, Muhittin. "Kitâbetü'l-Hadîs'e İlişkin Müsteşriklerin Görüşleri". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54 (Haziran 2023), 97-118. <https://doi.org/10.17120/omuifd.1249866>
- Düzenli, Muhittin. "Kur'ân dışında benden hiçbir şey yazmayınız" Rivâyeti ile Hadislerin Yazılmasını Yasaklayan Diğer Rivâyetlerin Tahlil ve Tenkîdi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Nisan 2023), 20-42. <https://doi.org/10.31121/tader.1231250>
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Fayda, Mustafa. "İbn Sa'd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/294-297. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Genç, Mustafa. *Sünnet-Vahiy İlişkisi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.

- Goldziher, Ignaz. *İslâm Kültürü Araştırmaları*. çev. Cihad Tunç - Mehmet Said Hatiboğlu. 2 Cilt. Ankara: Otto Yayınları, 2019.
- Goldziher, Ignaz. "Müslümanlarda Rivayet Literatürüne Dair Yeni Materyaller". çev. Hüseyin Akgün. *Hadis Kültürü Araştırmaları*. ed. Hüseyin Akgün. 31-81. Ankara: Otto, 2020.
- Goldziher, Ignaz. "İslâm'da Hadisin Yeri Etrafında Mücadeleler". çev. Cihad Tunç, *Hadis Kültürü Araştırmaları*. ed. Hüseyin Akgün. 91-105. Ankara: Otto, 2020.
- Görgün, Tahsin. "Goldziher, Ignaz (Metodu)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/105-109. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Görmez, Mehmet. *Sünnet ve Hadisi Anlama Kılavuzu*. Ankara: Otto Yayınları, 2020.
- Gül, Mutlu - Kahraman, Hüseyin. "Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'in Hadis Tedvînine Bakışları ile İlgili Rivayetlerin Tahlili". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/1 (2015), 137-156. <https://doi.org/10.1501/llhfak.0000001428>
- Hamîdullah, Muhammed. "Hz. Peygamber Zamanında Hadisin Tedvîni". çev. Nafiz Danışman. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/3-4 (1955), 1-7. <https://doi.org/10.1501/llhfak.0000000305>
- Hatiboğlu, Mehmet Said. "Goldziher, Ignaz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/102-104. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *eş-Şabâkâtü'l-kübrâ*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1968.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Hüreyre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/161-167. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hubâb b. Münzir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/264. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Karakaş, Ali. "Hz. Ömer'in Hadis Rivayeti Açısından Değerlendirilmesi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/ 63 (2019), 1230-1244. <https://doi.org/10.17719/jisr.2019.3312>
- Kaya, Ali. "Osman b. Saîd ed-Dârimî'ye Göre Hz. Peygamber Döneminde Hadislerin Yazılması Meselesi". *Usûl İslam Araştırmaları* 23 (Haziran 2015), 127-160.
- Keverserî, Muhammed Zâhid. "Yarım Asır Öncesinden Oryantalizme Bir Bakış". çev. Seyit Bahcivan. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi]* 23 (2007), 185-194.
- Koçyiğit, Talat. *Hadîs Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Koçyiğit, Talat. "İbn Şihâb ez-Zuhrî". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/1 (1973), 51-84. <https://doi.org/10.1501/llhfak.0000000543>
- Koçyiğit, Talat. "I. Goldziher'in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (1967), 43-55. <https://doi.org/10.1501/llhfak.0000001262>
- Kutluay, İbrahim. "Müslüman Araştırmacıların Bazı Oryantalistlere Yönelttiği Tenkitler: Fuat Sezgin'in Goldziher Eleştirisi Özelinde". III. *Uluslararası Ahmed Hani Sempozyumu (İslâm Bilim ve Kültür Tarihçisi Olarak Prof. Dr. Fuat Sezgin) Bildiriler Kitabı*. ed. Adem Yerde. 288-306. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Kuzudişli, Bekir. "Oryantalizm ve Hadisle İlgilenen Bazı Oryantalistler". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [Darulfunun İlahiyat]* 7 (2003), 141-172.
- Maçin, Hasan. "Kur'an Dışı Vahyin İmkân ve Vukuûna Dair Farklı Bir Bakış". *Mecmua* 6/12 (2021), 133-148. <https://doi.org/10.32579/mecmua.958270>
- Malaoush, Talal A. H. *Early Hadith Literature and the Theory of Ignaz Goldziher*. Edinburgh: University of Edinburgh, Doktora Tezi, 2000.
- Motzki, Harald. *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*. çev. Bekir Kuzudişli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2011.
- Mollaibrahimoğlu, Cemil Cahit. *Kur'an Dışı Vahyin İmkânı/Zorunluluğu -Kur'an'ın Anlaşılması için Sünnetin Gerekliliği-*. İstanbul: İlahiyat Yayınları, 2023.

- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbü'rî. *Şahîhu Müslim*. 3. Cilt. thk. M. Fuâd Abdülbâkî. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Mutlu Özgür, Ayşe. *Hadise Oryantalist Yaklaşımlar Tek Râvili Tarikler Özelinde Bir İnceleme*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Okcu, Abdülmecit. "Ignace Goldziher'in Taberî'den Aktarımda Bulunarak Bazı Kırâatleri Tenkidi ve Meselenin Arka Plânı". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2002), 137-151.
- Özsoy, Abdolvahap. "Ebû Hureyre'ye Yönelik İksâru'l-Hadîs Eleştirisine Farklı Bir Bakış". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (2014), 239-255.
- Seyhan, Ahmet Emin. "Fuad Sezgin'in Goldziher'in İddialarına Reddiyesi (Buhari'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar Adlı Eseri Özelinde)". *III. Uluslararası Ahmed Hani Sempozyumu (İslâm Bilim ve Kültür Tarihiçisi Olarak Prof. Dr. Fuat Sezgin) Bildiriler Kitabı*. ed. Adem Yerinde. 99-112. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Sezgin, M. Fuad. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Kitâbiyât, 2000.
- Sezgin, M. Fuad. "İslâm Tarihinin Kaynağı Olmak Bakımından Hadis'in Ehemmiyeti". *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* 2/1 (1956-1957), 19-36.
- Sıbâî, Mustafa. *es-Sünne ve mekânetuhâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1398/1978.
- Sifil, Ebubekir. *Hiz. Ömer'in Sünnet Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Subhî es-Sâlih. *Hadis İlimleri ve Hadis İstılahları*. trc. M. Yaşar Kandemir. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1986.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebû İbn Teymiyye, 1994.
- Tekin, Dilek. "Batılı Araştırmacıların Hadislerin Yazılı-Şifâhî Rivayeti Meselesine Bakışları". *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 41-62.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u's-şahîh*. 5. Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Toprak, Mehmet Sait. "Hadislerin Rivâyeti ve Korunmasında Şahsî Kayıtlar". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]* 8/2 (2008), 101-126.
- Tuğ, Salih - Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Muhammed Hamîdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/531-534. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Türcan, Zişan. "Sahabenin Hadis Tasavvurunda Vahiy-Kitabet İlişkinin Yeri". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 4 (2019), 455-474. <https://doi.org/10.30622/tarr.634048>
- Ünal, Yavuz. *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*. Samsun, Etüt Yayınları, 2001.
- Yaşar Dilek, Aysun. *Oryantalist Ignaz Goldziher'in Hayatı ve Hiz. Muhammed Tasavvuru*. İstanbul: Sır ve Hikmet Yayınları, 2021.
- Yazıcı, Hafize. "A Study on the Historical Foundations of Jewish Orientalism: Ignaz Goldziher Example/Yahudi Oryantalizminin Tarihi Temelleri Üzerine Bir Araştırma: Ignaz Goldziher Örneği". *HADITH* 5 (2020), 105-147.
- Yıldırım, Enbiya. *Kur'ân Bize Yeter Söylemi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Yücel, Ahmet. "Hadislerin Yazılmasıyla İlgili Rivayetlerin Tenkit ve Değerlendirilmesi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16-17 (1998-1999), 91-121.
- Yücel, Ahmet. "Kitâbet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/81-83. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yücel, Ahmet. *Oryantalist Hadis Anlayışı ve Eleştirisi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1998.